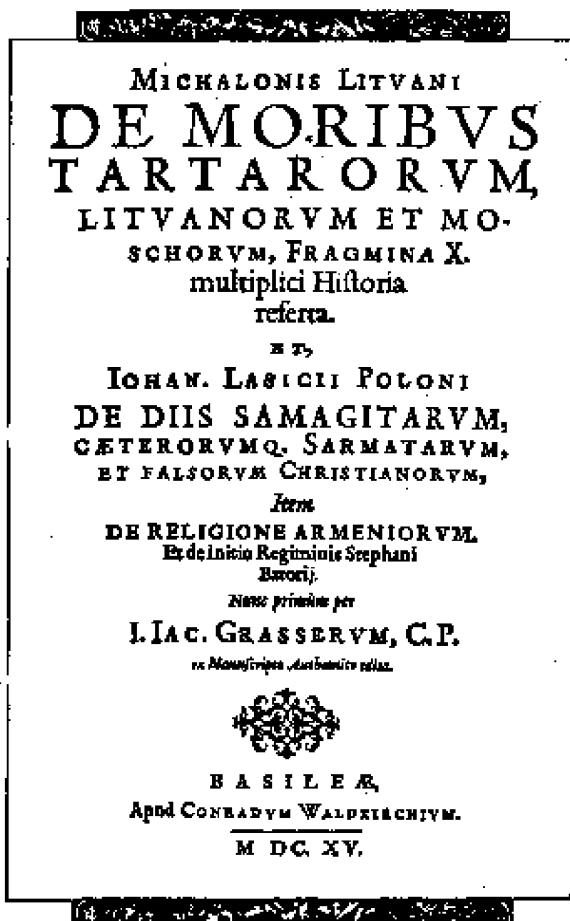

Михалон ЛИТВИН

ПРО ЗВИЧАЇ ТАТАР, ЛИТОВЦІВ ТА МОСКОВИТІВ

Переклад з московського видання: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян.* — М., 1994.

Михалон Литвин. Про звичаї татар, литовців та московитів. [Michalonis Litvani. De moribus tartarorum, litvanorum et moschorum.] Переклад з московського видання. Трактат написаний секретарем польського короля Сигізмунда II Августа, дипломатом і литовським гуманістом Венцеславом Миколайовичем. Автор пропонує численні реформи в галузі судочинства, культури й побуту на взірець ідеалізованих ним порядків в Московській державі та Кримському ханству. Легенда про римське походження сильно вплинула на формування менталітету литовської нації.

Примітка до українського перекладу. Історичні назви, похідні від «Русь», які в московському виданні передаються кальками з латинської мови — «рутенъ» та «рутенский языкъ», — послідовно відтворюються традиційними українськими відповідниками «русины», «русська мова». Оскільки в тексті Михалон Литвин чітко розрізняв Русь та Московію, цей принцип вживання історичної назви було перенесено і на вступ та коментари.

*Його Світlosti Окта*віану* Олександру, князю Пронському, владиці
Берестечка і Рязані та ін. всемилостивішому панові моєму*

Скільки разів, ясновельможний князе, я брав участь у твоїх дружніх бесідах, якими ти мене милостиво удостоював, обговорюючи питання теології й історії, стільки разів я мовчазно слухав тебе і захоплювався геройчною душою твоєю, і не можу не пригадати той божественний вислів: «Великий принцип доблесті [полягає в тому], щоб, поступово загартовуючи душі, спочатку змінювати зриме і минуше, щоб потім цим можна було зневажити. Яким м'яким є той, кому люб'язна батьківщина, стійким є той, кому увесь світ — батьківщина, і досконалим є той, кому світ — чужина». Тому що, залишаючи батьківщину, яка любовно виховувала тебе до юнацького віку в ясновельможні правителі, з Юлієм, братом твоїм єдиним, котрого Господь от уже два роки тому, як привів до небесної батьківщини, у Марселі, ти досяг не тільки віддалених земель Польщі, а й найвіддаленіших країв Німеччини, де, часто відвідуючи лекції, диспути і промоції багатьох прославлених докторів, якими колись був досить знаменитий Базель, куди ти от уже кілька років поспіль приїжджаєш з таким бажанням учитися славним справам, щоб у тих церквах, що Господь у величезних володіннях твоїх обрав почеснішими для Себе, ми могли б по праву зрадіти, що в них буде благодійник, настільки обдарований у доблесті і вченості; з великою радістю оглянув ти і Францію, Італію та Іспанію аж до Балеарських островів, щоб величчю розуму твого з перших рук одержати унікальне і чудове знання мов, а також вдач і законів цих країн.

А найдійовішим стимулом для таких геройчних справ було благоговіння перед пам'яттю твоїх предків. Адже який, Господи, був батько прадіда твого Рюрик, наймогутніший князь усієї Русі, що залишив дванадцятьом своїм синам сім найбільших князівств, а саме: Київське, Володимирське, Галицьке, Чернігівське, Переяславське, Рязанське та Пронське.

Прапрадід твій, що володів Рязанським та найславнішим Пронським князівством, залишив нашадкам ясновельможне ім'я «Пронський».

Прадідові твоєму, Георгію Пронському, Казимир Великий, король польський, зробив ту честь, що, коли князя полонили татари, він звільнив його, відправивши августійше посольство, і з усілякими почестями перепровадив до Литви, до Вільні, і відправив його з військом на московитів, а за здобуту перемогу й інші видатні заслуги перед батьківчиною і допомогу всьому короліству дарував йому величезні володіння. Одружений він був на ясновельможній княгині Соломерській, прославленій героїні.

Брат його, якому він щиро сердно відшкодував збиток, заподіяний при поділі спадщини, був одружений на сестрі великого князя московського, від якої мав двох синів. Потім у минулому сторіччі один з них, на свої кошти спорядивши три тисячі вершників, повів їх на допомогу великому князеві московському проти Стефана Баторія.

Ці два брати, як і їхні предки, називалися великими князями пронськими, як видно з багатьох договорів і привілеїв литовської канцелярії, тому що князі пронські укладали договори і союзи з королями Польщі.

Прапрадід твій Гліб взяв у дружини дочку тіуна віленського з роду Підбіпентів. Він загинув біля Мінська в найжорстокішій битві з татарами.

Прадід твій, засновник міста Біла Церква, за надання різних послуг державі Польській був визнаний гідним воєводства київського і багатьох префектур у сторонах руських.

Дід твій, Фрідріх, воєвода київський, був одружений на дочці Богуша Боговитиновича, скарбника Великого князівства Литовського, великої людини, досить шанованої іноземними государями. Сестра її спочатку була дружиною Тенчинського, воєводи краківського, а потім за віленським князівським воєводою Радзивіллом. Від нього, з волі Божої, народила вона Іоанна, який помер у Данії, і ясновельможних князів Слуцьких, а саме: Георгія, Симона та Олександра.

Зятем цього діда твого був славетніший сенатор вашого королівства п. Іоанн Зборовський, каштелян гнізnenський, сили якого добре прислужилися королеві Стефану Баторію в Гданській битві.

Батько ж твій, Олександр, князь Пронський, майже усе своє отроцтво і юність провів за межами батьківщини, віддавши природної схильності до вивчення мов, образотворчих мистецтв і вдач та різних доблестей, а тому він був усе життя меценатом і заступником не тільки словесності й письменників, а й взагалі будь-якої корисної науки, чим викликав загальне замилування; коли ж він досяг зрілого віку, початку геройчних доблестей його, то при дворі Карла IX, короля франків, наче у найбільшому театрі світу, являв видовища різним народам.

Повернувшись до Польщі, під час обрання нового короля, за любов до батьківщини і за божественну досконалість вищих доблестей, яким дивувалися всі герольди короля, він був введений до сенату, призначений каштеляном тракайським і по одностайній згоді Великого князівства Литовського обраний легатом до Франції з воєводою віленським, щоб просити короля Генріха стати правителем королівства Польського. Не було жодної людини у всій Польщі, що не знала би, яку він здобував у нього милість.

Яким ревним був він до будь-яких завдань батьківщини, тому свідченням є Полоцьк, Псков та ін., адже, на свої кошти спорядивши досить численне військо, він привів його до короля Стефана. Не було жодної татарської навали, якому він не протистояв би своїм геройчним фронтом, захищаючи благоденство батьківщини не тільки порадами, а й з мечем у руках. Свідченням тому уся Волинь і Русь; свідченням тому Олицько, де зі своїм невеликим загоном воїнів і придворних він напав на татарські когорти і, по дві години битви, між іншим, своїми руками вбив одного татарського Поліфема, який люто оборонявся, і здобув перемогу.

Славить ясновельможне ім'я цього Олександра Рідка, де він захопив безліч ворогів. Трофеї можна бачити в Берестечку. Відомо й багато інших місць, де татари не дрімали, знаючи, що герой Пронський неподалік.

Одним словом, благочестивіший батько твій добре прислужився не тільки батьківщині, а й усьому світові християнському і нерідко утихомирював варварів-поган. Не зупиняли його великі витрати, не щадив він своєї голови. Усі труди свої і людей своїх присвячував він Господові і батьківщині, а душа його була сповнена віри.

Гідні найбільшої хвали сліди, залишені предками твоїми, щоб ти йшов по них до бажаної твоєї мети. Так додасть тобі мужності і підбадьорить тебе приклад славного і великого героя п. Рафаеля Лещинського, графа лешненського і пр., воєводи брестського і куявського, каштеляна вислицького та ін., який серед знаті королівства вашого більш усіх виділявся доблестю, освіченістю і завзятим прагненням невпинно рухатися уперед на славу Божу, заради спокою церкви і процвітання держави.

А оскільки, ясновельможний князе, ти дотепер із всією уважністю спостерігав за звичаями і вдачами німців, французів, італійців і іспанців, а після повернення твоого на батьківщину, про яке нині замислюєшся, тобі напевно доведеться боротися часом з татарами та московитами, побажав я твір цей, у якому правдиво описується життя цих ворогів, заслужено. адресувати і присвятити славному імені твоєму. Перша книжечка вийшла в 1550 р. для Сигізмунда-Августа, короля польського, друга була набрана в 1580 р. для князя слуцького Олександра. Обидва рукописи опинилися в одного приятеля серед найвідоміших творів, присланих колись з Польщі для видання нашому друкареві Петрові Пернє.

Прийми ж муз, колись присвячених великому королеві і князеві, родичеві твоєму, прийми муз воскреслих, колись посланих з Польщі до Базеля, щоб вони побачили світ. Так постеле Бог-охранець благий і велике знамення, що я щасливо. передбачав, що геній цього творіння лише з тобою й осінений

ясновельможним ім'ям твоїм побажає повернутися на Батьківщину. Бажаю здрастувати, ясновельможний князе!

Базель, жовт.-кал., 1614 р.

*Цілковито відданий Вашій Світlosti
Йоганн Яків Грассер, пфальцграф*

Михалона Литвина про звичаї татар, литовців та московитів десять фрагментів, що містять різні історії

Фрагмент перший

Хоча татари (tartari)¹ вважаються в нас варварами і дикунами, вони, однак, хваляться помірністю життя і стародавністю свого скитського племені, стверджуючи, що воно походить від семені Авраама², і вони ніколи ні в кого не були в рабстві, хоча іноді бували переможені Олександром³, Дарієм⁴, Киром⁵, Ксерксом⁶ та іншими царями й могутнішими народами: а нині воно розділено на різні орди (ordas)⁷, тобто народи (nationes). Адже за

сусідніми з нами перекопськими (Precopenses)⁸ [татарами] і тісно зв'язаними з ними білгородськими (Belhorodenses) і добруджськими (Dobricenses), що мешкають на кордоні Молдавії (Moldaviae), на схід знаходяться сильні орди, ворожі перекопським. Одні — ногаї (Nahai)⁹, інші — астрахани (Chastorakani)¹⁰, треті — за рікою Танаїсом (Tanaim), називаною Волгою (Volha)¹¹, заволзькі (Zawolsca), [це] батьківщина царя Батия (caesaris Bati)¹², розорителя Угорщини (Ungariae), що колись панувала над московитами (Moschorum) і всіма русинами (Ruthenorum)¹³, що належить нині ногайцям (Nahaiensibus), четверті — казанські (Kozanii)¹⁴, п'яті — казахські (Kazaczka)¹⁵, також Бухара (Buchar)¹⁶, Самарканда (Samarchan)¹⁷ і, кажуть, багато інших, що розділені між 12 імператорами (imperatoribus), як обіцяв Господь предку їхньому Ісмаїлові¹⁸ у книзі Буття, 17, що він породить дванадцять вождів і перетвориться у великий народ. З усіх же народів татарських тільки слабкіші, але найближчі до наших земель (regiones) перекопські, небезпечні нам, як через відсутність у нас пильності, так і через близькість і сприятливе розташування місць, куди вони можуть піти (receptaculum). Тому що в перекопських [татарап] є місце віdstупу, укріплене самою природою. Адже два болотистих озера, одне з яких називається Меотійським (Meotis)¹⁹, простираються від моря в[середину] суші приблизно на тридцять миль (miliaria)²⁰ у довжину, а один від одного вони віdstоять майже на стільки ж у витоків і на [всьому] протязі; кінцями ж вони зближаються один з одним і розділяються вузьким перешийком; там, де вони закінчуються, вони з'єднуються ровом та високим валом, що має браму, що є єдиним входом у цю землю (provincia) по. суходолу.

Тому і невелика фортеця (castellum), що знаходиться біля цієї брами, і весь замкнений у цій затоці півострів ми називаємо Перекоп (Prekop)²¹, він колись звався Таврика (Taurica)²², тому що це місце перебування і володіння (imperium) трапезундських греків (Graecorum Trapezuntinorum)²³, так що дотепер зберігають греки там свою грецьку мову і віру (religionem). А

півострів цей омивається Понтійським морем (*mari Pontica*), що у цій частині називається Понтом Евксинським (*Pontus Euxinus*) ²⁴, і хоча розташування його укріплене, усе-таки не настільки, щоб усе це — і широкі озера, — і рови, і високий вал, і міцна невелика фортеця — могли перешкодити просуванню мало-мальських навченого війська. І добираються до тієї єдиної брами Таврики від далеких фортець Литви (*Litvaniae*) ²⁵, Черкас (*Czerkasi*) ²⁶ і Брацлава (*Braczlaw*) ²⁷ за шість днів, йдучи завжди порослими травою і всюди дуже рівними полями ²⁸, на яких ніде не зустрічаються ні гори, ні ліси, ні болота, ні важкі для переправи ріки, крім Бористена (*Borysthenem*) ²⁹. Так адже і сама Таврика по цей бік Альп (*Alpes*) і біля моря (*maritimam*) усюди покрита горами й лісами, і її нині населяють корінні (*aboriginibus*) греки. В інших же місцях вона, уся рівнинна, населена тут татарами і всюди зручна і легка для життя смертних; вона досить рясна хлібом, вином, м'ясом та сіллю ³⁰. Адже сіль там у ямах, у деяких ріках народжується на кшталт міцного льоду від сонячного жару; під час літнього сонцестояння вона блискає в достатку своєму, нічим не поступаючись кришталеві. І всякий злак і виноград родить там у достатку земля, бувши один раз поорана й абияк взборонена. А худоба, робоча та дрібна, навіть взимку живе на пасовищах і завжди пасеться на волі. Адже після того, як їх залишають, вони, звільнені від поклажі, виснажені й худі, там, у полі, знову повнішають. Жменькі трави, видобуті ратицями з-під снігу, нітрохи не гірші, ніж у нас кращий корм і під дахом. Адже і клімат там м'якіший, а ґрунти, де болотисті, де солоні. А трави зростаються там, більш смачні; вони завжди зелені і чудові для відгодівлі худоби; називаються вони типеч (*tipecz*) ³¹. Ось чому розповідають, що колись там було таке численне населення, що кожне грецьке місто мало по тисячі храмів, і до того ж з таким гордовитим духівництвом (*clero*), що настоятелі (*antistites*) і архімандрити (*archimandritae*) їхні в'їжджали у святилища лише верхи. Та й понині, хоча деякі міста там зруйновані, усєтаки розмірами обрисів їх і руїн вони виявляють колишню велич, а особливо той, котрий ми колись називали Солхат (*Solhoth*) ³², московити (*Mosci*) —

Крим (Krym), греки — Теодосія (Theodosia)³³, і старий стольний град (metropolis) Корсунь (Korsunij), князь (princeps) якого хрестив народ руський і нарік його християнським³⁴, після ж він став здобиччю нашого народу і був розорений їм³⁵. Ось чому Київ (Kiowia) наш у мозаїках і інкрустаціях храмів своїх до цієї пори зберігає точні свідчення про це розгарбування; зі здобичі якого гнізnenській базиліці подаровані двері³⁶. I з цим от Корсунем ми обійшлися так, що він змушеній був заплатити данину таврійським (Tauricensibus) християнам, які впали до розкошів і неробства, для того щоб одержати як допомогу, поневоливши людей наших, загін татар з боку Заволзької Орди (orda Zawolsca) для заселення маєтку (feudalem). А коли поступово зміцнілась там сила татарська і розрослася воїстину до розмірів цілого народу, то вони висунули собі в князі (principem) Темиркутла (Temirkuthla)³⁷, одного з одноплемінників своїх, і був він названий царем (caesar). А предки Священої Величності Вашої³⁸, поневоливши цих царьків (caesarianis), ворожих васалів (vassalis) греків, давали їм у царі підвладних собі татар з Литви. А останній цар з Литви Ачкірей (Aczkirei)³⁹, який народився тут біля Трок (Troki) і звідси посланий у ті володіння (ad imperium) блаженної пам'яті Витовтом⁴⁰ (Withowdo), правлячи в Тавриці, народив там сина Менгли-Герая (Mengli-kirei)⁴¹. Менгли-Герай же [народив] нинішнього царя Сап-Герая (Sapkirei)⁴² і братів його, які народилися і правили колись: Махмет-Герая (Machmethkirei)⁴³, Садет-Герая (Sadetkirei)⁴⁴ і Хас-Герая (Chaskirei)⁴⁵. Таким чином, знамените ім'я предка служить нині всім нашадкам, які послідовно заступали його владу. Адже це той рід Гераїв (Kireorum)⁴⁶, насаждений там могутньою десницею предків Священої Величності Вашої, котрий нині на подяку за свій успіх заподіює нам турботи. I от уже славиться Таврика і людьми і владою прибульців; однак її міста Манкуп (Mancup)⁴⁷, Каффа (Caffa)⁴⁸, Керч (Kercze)⁴⁹, Козлов (Kozlew)⁵⁰ і інші приморські [міста] зберігали волю від них, поки, от уже близько сімдесяти років, не були узяті турецьким (turcica) загоном, за допомогою

військової сили Константинополя (*Constantinopolitanis*)⁵¹. І з тих пір нащадки місцевих греків, потрапивши під ярмо Туреччини, сплачують їй поголовну данину. Хоча ще і тепер вони, займаючись землеробством, виноградарством і скотарством, не злидарють, але мають навіть срібні прикраси, тому що вони живуть у мирі і загальній справедливості, під найбільш розумним поганським керуванням, усе-таки вони ведуть там життя не занадто радісне. Адже їх не поважають і ні в що не ставлять їхні магометанські владики. І вони не тільки зневажають спілкуванням з ними, а й дивляться на них скоса і змушують самих власників срібних прикрас працювати, особливо по недільних і великоцінних днях. Християнин не має там ніякої влади ні над рабом, ні над занадто зухвалим сином, якщо він раз тільки представиться правителеві (*magistratui*). Навіть сам голова сімейства втрачає свої права, якщо донесуть, що він дозволив собі неповажне слово або хоча б рух пальця у ставленні до їх релігії.

Адже тому, якою мінливою є доля, сама Таврика слугує за достатнє свідчення, тому що становище людей її зовсім змінилися: [нащадки] патриціїв позбавлені честі і волі, принижені, віддані до рабства, знедолені, втратили свої права й сплачують поголовну подать магометанам; а ці настоящі, які колись гордовито зневажали церкви божі, нині зневажені самі й знедолені, плаzuють перед дикими татарами та турками. Міста ж її, про великі багатства, гордіні, веселощі й всілякі розкоші яких розносилася поголоска, нині занепали й багато з них спорожніли, інших же, що їх зрівняли із землею, позабуті вже і назви; і панують нині над ними не шляхетні християни, природжені їхні володарі, але поганський прибулець, який не надто давно звільнився з рабства, а також [який одержав] і владу і волю, що її дарують тут нащадкам васалів. Адже настільки виросла чисельність татар у Тавриці, що вони виставляють на війну майже тридцятитисячне військо, але зібране примусово, тому що повинні [йти] усі як один, хто тільки здатен сісти на коня, і [навіть] пастухи і не володіють зброєю. Оскільки, коли я був там, і коли цар послав половину їх і сина свого

на допомогу туркам⁵², які ходили нещодавно на Угорщину, то їх нараховувалося тоді п'ятнадцять тисяч. Хоча і ходили обрані, однак споряджені за звичаєм своїм, а саме — багато безбройних, і навряд чи у десятого чи двадцятого з них був при собі сагайдак чи дротик, а в панцирах було їх ще менше; але одні принаймні були озброєні кістяними⁵³, інші — дерев'яними ціпками, треті — з порожніми піхвами на поясі⁵⁴. Щитів і копій та іншої подібної зброї вони й зовсім не відають⁵⁵. От так вони ніколи не [були] обтяжені ні зброєю, ні запасами їжі і ніяким іншим вантажем з того, що складає військові обози, крім невеликої кількості підсмаженого проса чи подрібненого сиру⁵⁶. Однак ніхто з них не відправляється без безлічі свіжих ременів, особливо коли вони мають намір зробити набіг на наші землі Тому що тоді їх більше турбують путі, щоб в'язати кінцівки наші, ніж обладунки для свого захисту. У них завжди в запасі безліч коней для війни, так що велика частина їхнього війська веде із собою по п'яти коней, до того ж неосідланих. Тому вони дуже швидко роблять набіги і долають будь-який шлях завдяки такій швидкій зміні коней і досить легко біжать від ворога, який наздоганяє; також і сліди їхні лякають кількістю, а вони не бояться у війську своєму ні втоми, ні голоду. Також у поході вони досить витривалі, легко переносять голод, спрагу, втому, безсонні ночі, спеку, холод, усяку непогоду та будь-які труднощі. Адже військові набіги вони завжди роблять без віzkів і без всякого обозу, за винятком згаданої мною безлічі коней⁵⁷. Без усякої праці вони долають навіть у зимовий час широкі-степові простори, бездоріжжя, створюваний глибоким сніgom і настом, хоча затверділий сніг і лід обдирають ноги коней.. Швидкі повноводні ріки, що у суворий зимовий час на півночі до того ж страшно тріскотять від льоду, що лопається, і важкі для переправи, вони, однак, долають без човнів, але тільки на конях; самі вони тримаються за гриви, а до хвостів прив'язують мішки, [поклавши їх] на дерев'яні бруси або на жмути очерету, щоб переплисти без зволікання, легко і швидко⁵⁸. А в бою вони стійкіші за московитів (Moschovitae), хоча і гірше озброєні, і, завжди першими вступаючи в битву, прагнуть захопити лівий

фланг війська супротивника для того, щоб зручніше було обстрілювати. Також нерідко, вдарившись у втечу, повернувши назад, вони зупиняються і, коли преслідуючий ворог уже розсіяний, нападають на нього з засідок, і так часом вони, переможені, відбивають перемогу в переможців⁵⁹. Коли ж без вивертів і військової хитрості, але чесно, віч-на-віч, доводиться вступити в бій з ними, то наші воїни перевершують їх, навіть якщо тих набагато більше. Так що досить часто ми мірялися силами під переможними, прапорами блаженної пам'яті батька Священної Величності Вашого^{59a}. Адже і по п'яти місяцях після поразки християн від магометан, останньої битви короля Людовика⁶⁰, двоюрідного брата Св. Величності Вашої, у календи лютого, року [від Різдва] Христова 1527 у тих рівних степах біля Черкас (Cerkassi) біля ріки Ольшаниці (Olssanicza), двадцять п'ять тисяч тих перекопських татар (Precopensium Tartarorum) пали від руки нашої, а було там нас не більше трьох з половиною тисяч⁶¹. І колись біля Клецько (Kleczko) загинуло двадцять сім тисяч їх, повалених дев'ятьма тисячами наших⁶². Тоді як в інших [місцях] і біля фортеці Давида (Davidis Castellum)⁶³, і біля Стрешина (Stressino), Чечерська (Czeczersko)⁶⁴, Лопушна (Lepussno)⁶⁵, а також у тих широких степах, у Лебедині (Lebedino), і біля Білої Церкви (templum album)⁶⁶, і на ріці Сулі (Sula), і в інших битвах, скільки б ні боролися з ними в цьому столітті наші люди, виходило на перевірку, що ми сильніше. Адже і при Сокалі (Sokal)⁶⁷ вони здолали нас не військовою силою, але хитростю і складністю місцевості прислужилися їм; наше військо полягло, підступно затягнуте на місце тільки що спаленого міста, де всюди зяли провали льохів, тобто підземель, ям і підземних ходів. І отут-то вперше загордився проти нас рід Гераїв, перенесши до себе до Таврики обагрені кров'ю обладунки воїнства нашого. Також після того, при Очакові (Oczakow)⁶⁸, хоча не менш доблесним було військо наше і також вийшло переможцем над ними, але все-таки через помилку віддало перемогу переможеному Ослам Солтанові (Oslam Soltano)⁶⁹, пославши йому в фортецю для переговорів вождів своїх,

не відаючи, що сказано: хто під час війни обговорює хитрість чи доблесть ворога? Отож, завжди ми були б сильніше перекопських [татар], якби не їхні виверти, хитрість і підступність. А спосіб життя татар, яким вони кичаться, патріархальний, пастуший, який колись, у золотий вік, вели святі батьки, і з них також обиралися народом вожді, королі і пророки⁷⁰, один із яких сказав: «Господь узяв мене від отари»⁷¹. От так до цієї пори живуть татари, ідучи за отарами і бродячи з ними по степах туди і сюди. Немає в них ні дворів, ні будинків, одні лише переносні намети, зроблені з лози й очерету, криті козячою повстю, захищені плетеними рогожками та циновками⁷², вони везуть їх із собою на візках⁷³ разом із дружинами та дітьми. Землю вони не обробляють, навіть найродючішу⁷⁴, задовольняючись тим, що вона сама приносить, [тобто] травою для пасіння худоби. От чому за порадою Соломона вони харчуються одним молоком⁷⁵, не знаючи хліба і сикери⁷⁶, у тверезості й помірності, тому що за законом їм також заборонено пити вино і їсти свинину⁷⁷. І хоча вони їдять м'ясо дрібної і великої худоби, а також конину, однак тільки тоді, коли [тварини] вже пали або здихають, щадячи, отже, здорову череду⁷⁸. Тому що в чередах міститься все їхнє надбання. Адже вони не володіють ніяким нерухомим майном, крім колодязів, а ними — спільно зі своїми єдиноплемінниками. Про рухоме же вони не печуться; настільки воно не в честі, що мають вони повсякденне, та й то небагате домашнє начиння і найпростіше спорядження, необхідне для верхової їзди і військової справи. Тільки до цього вони ставляться дбайливо, і, не відаючи інших справ, вони вважають, що людину шляхетну безчестить будь-яка старанна робота, крім цієї [військової справи]; тим старанніше повинні вони додержуватися приписів закону свого, котрий їм призначено поширювати силою зброї. Також у цій дикості вони не володіють нічим, крім помірності й утримування, і усі вони живуть без надмірностей і в крайній нужді⁷⁹. Адже точно так само говориться у Священному Писанні: «Привчився до всього й у всьому, насищатися й голод терпіти, мати достаток і бути в недостачі»⁸⁰.

Також: «Хто мав багато, той не мав зайвинио, а хто мало, не мав недостачі»⁸¹. Так нині й у варварів цих, жоден багатій не задихається від жадібності, а бідняк не помирає від голоду і не страждає від холоду, і ніхто при такій бідності і нестатку не побирається. Адже в них не часто [зустрічається] гульвіса, так само як і стражденний від голоду, і жебрак, і ошуканець, стяжатель чужого, і сутяга, і суддя несправедливий, і лжесвідок, і клятвопорушник, а також злодій і розбійник. От чому їм непотрібно безупинно піклуватися про охорону майна й обтяжувати себе охороною будинку, щоб постояти за себе. Адже подорожуючому по землі їм зайво і протизаконно мати при собі зброю. Свято почитають вони в себе мир і правосуддя, повертаючи кожному те, що належить йому, недоторканним і не вилученим на користь чиновників як десятину або під якою-небудь іншою назвою. Тому що не наживі, але справедливості служить заняття правосуддям у цих безбожних язичників.

Адже воно в них не мирське, а священне, і відправляється воно священиками кадіями (Cadios)⁸², які посвячуються в це священне звання особливою присягою, причому з багатьох обираються менш обтяжені ~~нечестивими спрагами за які були суджені інші~~ а щоб правосуддя

одноманітністю одягу і подібним способом життя, вважаючи беззаконням і гідним покарання, навіть побиття ціпками, якщо хто-небудь з людей їх носить плаття, шапку або довге волосся не так, як у їхній землі і не по древньому звичаю, або якщо хто-небудь має в себе особливу їжу, не розділяючи її з присутніми, або сам хазяїн (*patronus*) візьме що-небудь, перш ніж виставлено усім, розділено на шматки і ретельно змішано, так щоб кожному з присутніх дісталося порівну. І в дорозі все дорожнє в них спільне, але усе-таки вони навпередій намагаються прислужитися будь-кому старшому за віком або немічному. Удома вони також гостинні до кожного подорожанина і чужинця надають задурно і їжу і дах, але на відстані від стійбищ (*statuarum*) їхніх⁸³. Утім, в іншому вони не такі вже чесні, тому що в них жодним чином не дозволено дивитися на їхніх дружин гостеві, другові, а також співтрапезникові, у який би він не був милости; і вони тримають своїх [дружин] бідних взаперті у віддалених покоях, і, не говорячи вже про бенкети, але і від синагог (*synagogarum*)⁸⁴ і від усяких звичайних привселюдних справ вони зовсім відсторонені і перекладена на них уся кравцева й шевська робота, утім не без їхньої згоди. Але вони [чоловіки] тим часом не задовольняються дружинами своїми, як здавна наказує людський звичай: кожному — єдина, [але] кичаться числом їх, тим більше що і закон їх закликає кожному мати по чотири дружини, а на кожну з них — по десяти наложниць. І чим особливо відрізняються чоловіки — вони шукають не приданого наречених, не заради плотських їхніх принадностей з'єднуються, але ще майже й обличчя не бачачи, вивідують, наскільки можливо, про їхні душу та вдачу, і вони не гребують у шлюбах й служницями своїми, полоненими та купленими. От чому вони [дружини] у шлюбі вірні, слухняні, живуть душа в душу, терпимі до наложниць, які користуються милостями чоловіка, також соромливі, так що в них зовсім нечуваним є гріх перелюбства, смертний для кожного і загрожуючий стратою⁸⁵. І крім того, оскільки ці варвари знають, що немає нічого рятівнішого для народів за доблесьть і військову дисципліну, і що мужність гартується у твердості, то,

відкидаючи зніженість і розпещеність, ведуть життя суvore, з дитинства займаються верховою їздою і вже з колиски вони їздять верхи, так само як і в глибокій старості від цього не відчуються. Від віzkів же відмовляються як стари, так і немічні, щоб не розпеститися і поберегти коней. Тому що вони так бережуть коней, що навіть барон (Baro)⁸⁶ їх, якого за межами його землі супроводжують сотні його власних вершників, по своїй країні їздить верхи один. У них навіть знатна жінка, якщо їй необхідно прибути до двору верхи, не бентежиться тим, що її везе [у візку] один віл, а якщо візок важкий, — то два, хоча і сидить вдома взаперті, блискаючи золотом і дорогоцінним камінням. Упрягати ж у візок коня, навіть саму нікчемну, для кожного з них вважається найтяжчим гріхом, хоча б у стайні його була тисяча коней. А життя людей цих суvore і похмура, за винятком проводирів їхніх. Тому що проводирі скитів (scytharum)⁸⁷, при загальній помірності народу їх, самі тим часом живуть у розкошах. Як [наприклад] нинішній перекопський цар⁸⁸, що нині переклав військові справи на синів, [який] сам охоче віддається задоволенням у кущах дружин своїх. Особливо красивий один [його] сад, що славиться місцем розташування, будівлями, доглянутістю, розмаїтістю трав і дерев, і тією добірністю, з якою вони розсаджені. Коли він у раю своєму⁸⁹ приймає гостей, під час розкішних банкетів, то хоча й вкушає з дерев'яного та глиняного посуду, як би з відрази й презирства до багатства, усе-таки сидить на розшитих золотом подушках, спираючись ліктями й ногами на срібний стіл, що прикрашають фіали з золота та дорогоцінних каменів і різні розкішні страви, і тішиться при цьому звуками кіфар, цимбал, кастаньєт, пісноспівів та іншими дрібницями, думаючи, що це йому дозволено при загальній помірності в народі⁹⁰.

Живуть же народи татарські без надмірностей, згідно Священного Писання, у якому говориться: «Не пийте вина ані ви, ані ваші сини аж навіки; і будинків не будуйте, і збіжжя не сійте, і виноградників не розбивайте і не майте їх, але сидіть у наметах по всі ваші дні, щоб жити довгі дні на тій землі, де ви мандруєте»⁹¹. От так і живуть вони на землі тій багато днів,

zioni necessarie i servizi telefonici e il servizio postale. Ogni persona

4

хробаками, якого навіть собаки не їдять. А жінок самих молодих вони тримають для розпусти, а деяких з них, навчених мистецтвам, навіть запрошуують на бенкети для розради, щоб грали вони на арфах та кіфарах й танцювали. Якщо ж серед наших полонених родичів виявляються жінки, чий шляхетний вигляд [видає] їхнє знатне походження, то їх відвозять до Таласія (Thalasio) і до його райських кущів⁹⁴.

Варто сказати і про інше, що вони роблять там з такими людьми. А саме: коли відбувається торг, цих нещасних ведуть на багатолюдну ринкову площину, групами, побудованими на зразок журавлів, що відлітають, по десять разом зв'язаних за ший, і продають їх десятками відразу з аукціону, причому торговець, щоб підвищити ціну, голосно повідомляє, [що це] нові невільники, прості, нехитрі, тільки що спіймані, з королівського народу, не московського (Moscovitico). Тому що рід московитів (Moschorum), як хитрий і брехливий, дуже дешево цінується там на невільничому ринку. Отже, цей рід товару найретельнішим чином оцінюється в Тавриці і за велику ціну скуповується чужоземними купцями, щоб продати [його] дорожче більш віддаленим і диким [народам]: сарацинам (Sarracenis)⁹⁴, персам (Persis), індусам (Indis), арабам (Arabibus), сирійцям (Syris) та ассирійцям (Assyriis). Бо кожен з них прагне [дістати] невільниць звідси в дружини, однак без насильства і беззаконня, але за приписом Господнім у Второзаконні, 21. Тому і найулюбленніша дружина нинішнього турецького (Turcaram) імператора⁹⁵ мати первонародженого [сина] його, який буде правити після нього⁹⁶, викрадена була з землі нашої. Також і перекопський Сап-Герай, народжений християнкою⁹⁷, нині має і дружину-християнку. І всі служителі, євнухи, переписувачі і різні ремісники цих тиранів (tyrannorum) і кращі воїни яничари (janiczari), які там уже з дитинства навчаються військового мистецтва та дисципліни і з яких зрештою вибирають вождів (Duces) і баронів (Barones), походять від нашої християнської крові⁹⁸. І тому, коли вони там купують невільників, то оглядають не тільки відкриті оку органи і зуби, щоб не були вони ні рідкими, ні темними, але обстежують також і

найтаємніші частини тіла. І якщо в кого виявляють родову пляму, пухлину, шрам або інший прихований порок або гандж, то такого повертають. Але навіть і при такому огляді того, що купується, тим не менш хитромудрі баришники і нечестиві торговці здатні на обман, створюючи принади. Адже тих більш красивих юнаків та дівчин, що потрапляють до юрби бранців, не відразу виводять [на продаж], але [спочатку] гарненько відгодовують, вдягають у шовк, білять і рум'янят, щоб продати дорожче. Інший раз найкрасивіші і цнотливі дівчини нашої крові оцінюються тут на вагу золота. А трапляється, красиву невільницю, ледь купили, відразу перепродують, ретельно прикрасивши, щоб підняти щіну й одержати бариш. Роблять це й в інших містах цього півострова, а особливо в Кафі. І трапилося там, що юрби цих нещасливих невільників відправлялися з торгу прямо на кораблі. Тому що цей порт найзручнішим чином межує з морем і по цьому своєму ненаситному і злочинному місцю розташування він не місто, а поглинає крові нашої. І от там ці блукачі, які юрбилися на березі перед тим, як зійти на кораблі, побачили, що ми засмучені за них, [що стоять] перед нашими очима. Тоді один з них, знайомий мені і земляк, немов би прочитавши наші думки по сумному виразу облич, відповів за всіх, не спускаючи з мене очей: «Не треба вам, — сказав він, — люб'язний брат, засмучуватися за нами, вигнанцями, що мандрують так; хоча, як це ні гірко і сумно, ми відправимося в дорогу, залишивши милу землю вітчизни, переправляючись туди, звідки ніколи не повернемося, і чим далі від кордонів вітчизни відвезуть нас, тим сильніше день від дня буде спалювати нас туга за рідною землею; однак нам призначено вже нести цей неминучий жереб з незворушною душою, тому що ми не одні і багато нас, товаришів з нещаствя, і коли ми бачимо, що інші залишаються тут, у Тавриці, не в кращому положенні, яким випав такий самий жереб, затавровані щі, позначені тавром⁹⁹, навіть зі знівеченими обличчями, ми знаємо на досвіді, що¹⁰⁰ на батьківщині їх рівно очікував як звичайно не більш радісний результат: близьким нашим, як ми бачили, відрубували, відтинали і відривали від тіл їхні руки, ноги і голови, серця, що

тріпотяль, і вирізані легені кидали у вогонь, а, попатравши животи їхні, з кишок, що остигають, вихоплював дикий ворог нутрощі для жертовного гадання, жовчні міхури і жовч для мазей¹⁰⁰. Утім¹⁰¹, було б набагато краще і нам, якби, перетерпівши усі до однієї ці та й інші жорстокості, ми вмерли б біля бітьківських ларів і тіней, сповідаючи нашу віру, і поруч з могилами предків, а тіла наші були б набагато щасливіші, ніж тепер, навіть якби вони були спотворені і роздерті і пожерті хижаками; але оскільки у цьому нам відмовлено, оберігає нас на тривалий час для знущання їм сліпа доля, який треба коритися, і ця прикрість ваша і жаль не допоможуть нам. Скоріше ми маємо побоюватися, щоб не спіткала і вас та сама доля, тобто, щоб і ви коли-небудь не сіли на ці кораблі, що несуть нас, і щоб нарешті все плем'я наше не загинуло, тому що день від дня усе більше гине його вихованців. А цього воїстину усіляко треба стерегти, якщо ви, якими нині є, будете продовжувати надалі вперто триматись ваших дуже пагубних вдач, що неминучо призводять вас до загибелі. Отже, якщо є в тебе скільки-небудь любові до батьківщини чи вірності князеві, чи принаймні віри в Бога, то слід тобі про ту неминучу небезпеку повідати князеві і тим, нарешті, хто його оточує, тому що нині ви зрозуміли, які обставини, випробовують тут людей. І якщо нішо інше не змусить тебе цього зробити, то так сподобить тебе хоча б любов до віри правдивого Бога, ім'ям якого ми, нещасні, що тепер тільки почувають усю ціну батьківщини і волі, заклинаємо тебе, щоб бажана вітчизна принаймні одержала від нас це останне свідчення нашої любові»¹⁰².

Висловивши це і тяжко зітхнувши, ван був піднятий на корабель, разом з десяткою своєю, міцно скований, і зник на високому судні, поведений [разом з нею], залишивши нам такий заповіт.

Кінець першого фрагмента

Декілька слів до читача

У наступних за цією книгах Михалон скаржиться головним чином на зіпсованість вдач свого народу, згубніше яким нічого немає, і гаряче просить, щоб вони були виправлені насамперед заради відбиття ворогів і пропонує способи виправлення. Однак ми опустили подібні скарги, оскільки ми досліджуємо не що інше, як те, що стосується до вчительки життя історії.

Витяг з другого фрагмента

Московити (Mosci) і татари набагато поступаються литвинам (Lituanis) у силі, але перевершують їх працьовитістю, любов'ю до порядку, помірністю, хоробрістю й іншими моральними якостями, якими усталюються короліства. Приносять татарам ці якості ті вигоди, що вони володіють безліччю худоби, віднятої в нас, і, так згодом піднявшись, вони тішаться щорічними дарунками від Священної Величності Вашої, [будучи], як відомо, друзями-союзниками, з якими колись литвини завжди укладали договори.

Вони звичні до верхової їзди, ведуть війни без обозів, у них достаток вільних коней і немає міст, які б вони обороняли. Московити (Mosci) щовесни з татарської Ногайської орди (*orda tartarica Nohaiensis*) в обмін на одяг і інші дешеві речі одержують багато тисяч коней, найбільш придатних для війни¹⁰³. Турки фракійські (*turcae Thraces*) посилають нам за високою ціною коней самої поганої породи, старих, загнаних, які сушаться прихованими хворобами: тому що продавати християнам здорових коней чи зброю вважається в них гріхом і злочином. А предки наші задовольнялися породженими на батьківщині кіньми; вони завжди були готові до війни зі списами, щитами, обладунками і з мішками, повними борошна. Героїнь литовських, що відправляються в храм чи на бенкет, везуть у парадних екіпажах, тобто у висячих носилках, запряжених шестеркою чи вісімкою тієї самої масті; а скит (*scytha*) безкарно йде, ведучи стільки ж зв'язаних ременями людей. А в татар, особливо багатих кіньми, не прийнято впряжені коней навіть у візок проводиря. Турки та інші сарацини (*saraceni*), які сходяться п'ять разів на день у місцях, призначених для молитви, знімають взуття і миють холодною [водою] навіть соромітні свої місця¹⁰⁴. Вони, а також татари, московити (*Moscovitae*), ливонці (*Livones*), пруси (*Pruteni*), з ощадливості безупинно носять той самий одяг, а в нас він і дорогий, і різноманітний.

У татар довгі туніки без складок і зборок, зручні, легкі для верхової їзди і бою; їх білі гострі повстяні шапки зроблені не для краси; їхня висота і блиск додають юрбам [татар] грізний вигляд і лякають ворогів, хоча майже ніхто з них не носить шоломів. Цьому способові також наслідують московити (Mosci). А робляться ці шапки з овечої вовни, часто миються і куплені за один гріш (*grosso*) довго їм слугують. Хоча одні тільки московити (Mosci) багаті соболями й іншими подібними звірами, однак, запросто дорогих соболів не носять. Але, посилаючи їх до Литви (*Litvaniam*), ніжних розпещеним, одержують за них золото¹⁰⁵, а по краях своїх шапок з козячої

вовни закріпляють золоті бляшки і дорогоцінне каміння. І не псуєть їх ні дощ, ні сонце, ні моль, як соболів.

Кінець другого фрагмента

Витяг з фрагмента третьої книги

Вони [московити] до такої міри не визнають пряностей, що і за великомірами трапезами задовольняються такими приправами: сірою сіллю, гірчицею, часником, цибулею та плодами своєї землі не лише простолюдини, але навіть і вища знать (optimates), і верховний вождь (summus dux) їх, який захопив наші фортеці, що їх уже чванливо нараховує 73¹⁰⁶.

На банкетному столі князі (principis) серед золотого посуду і місцевих страв [буває] усе-таки трохи перцю, однак його подають свіжим окремо в чашах, але ніхто до нього не доторкається. А литвини харчуються вишуканими заморськими стравами, п'ють різноманітні вина, звідси і різні хвороби. Утім, московити (Mosci), татари і турки, хоча і володіють землями,

що родять виноград, однак вина не п'ють, але, продаючи християнам, одержують за нього кошти на ведення війни. Вони переконані, що сповнюють волю божу, якщо яким-небудь способом винищують християнську кров.

Татари перекопські точно так само не визнають пряностей і п'ють молоко і криничну воду, що у всієї рівнинній Тавриці рідко зустрічається не гірка, а ще рідше — чиста, хіба тільки відшукається дуже глибоко в надрах землі. Предки наші уникали заморських страв і напоїв. Тверезі й поміrnі, всю свою славу вони мислили у військовій справі, задоволення — у зброї, конях, численних слугах і у всьому сильному та хороброму, що служить Марсу; і коли вони відбивали чужоземців, то розширили свої [межі] від одного моря до іншого, [i] називали їхні вороги *хоробра Литва* (*Chorobra Litwa*)¹⁰⁷, тобто хоробра Литва. Немає в містах литовських частішої справи, ніж приготування з пшениці пива й горілки¹⁰⁸. Беруть ці напої [i] ті, хто йде на війну, й ті, хто стикається на богослужіння. Тому що люди звикли до них вдома, то варто їм лише покуштевати в поході незвичної для них води, як вони вмирають від болю в животі і розладу шлунка. Селяни, закинувши сільські роботи, сходяться в шинках. Там вони гуляють дні і ночі, змушуючи навчених ведмедів звеселяти своїх товаришів по пияниці танцями під звуки волинки. От чому трапляється, що, коли, прокутивши майно, люди починають голодувати, то стають на шлях грабунку й розбою, так що в будь-якій литовській землі за один місяць за цей злочин складають голови більше [людей], ніж за сто або двісті років у всіх землях татар і московитів (*Moscovum*), де пияцтво заборонене. Воістину в татар той, хто лише спробує вина, дістає вісімдесят ударів ціпками і сплачує штраф такою же кількістю монет. У Московії (*Moscovia*) же ніде немає шинків.

Тому якщо в якого-небудь голови родини знайдуть лише краплю вина, то весь його будинок розоряють, майно вилучають, родину і його сусідів по селу б'ють, а його самого прирікають на довічне ув'язнення. Із сусідами обходяться так суворо, оскільки [вважається, що] вони заражені цим

спілкуванням і [ε] спільниками страшного злочину¹⁰⁹. У нас же не стільки влада (*magistratus*), скільки сама непомірність чи бійка, що виникла під час пиятики, гублять п'яниць. День [для них] починається з питва вогненної води. «Вина, вина!» — кричать вони ще в ліжку. П'ється потім ця отрута чоловіками, жінками, юнаками на вулицях, площах, по дорогах; а отруївшись, вони нічого після не можуть робити, окрім як спати; а хто тільки прихилиться до цього зла, в того безупинно зростає бажання пити. Ні іудеї (*judei*), ні сарацини не допускають, щоб хтось з народу їхнього загинув від бідності — така любов процвітає серед них; жоден сарacen не сміє з'їсти ні шматочка їжі, перш ніж вона не буде здрібнена і змішана, щоб кожному з присутніх дісталася рівна її кількість.

А тому що московити (*Mosci*) утримуються від пияцтва, то міста їхні славляться різними митецькими майстрами; вони, посилаючи нам дерев'яні ковші і ціпки, що допомагають при ходьбі немічним, старим, п'яним, [а також] чепраки, мечі, фалери та різне озброєння, відбирають у нас золото¹¹⁰.

Колись московити (*Moscovitae*) були в такому рабстві в заволзьких татар (*tartarorum zavolhensium*), що князь їхній [поряд з іншим раболіпством] виходив назустріч будь-якому послові імператора і збирачеві податків (*census exactori*), який щорічно приїздив до Московії (*in Moscoviam*) за стіни міста і, узявши [його] коня за вуздечку, піший відводив вершника до двору. І посол сидів на князівському (*ducali*) троні, а він сам слухав послів, ставши на коліна¹¹¹. Так що і сьогодні заволзькі і перекопські [татари, які походять від них,] називають князя московитів (*Moscovum*) своїм холопом (*cholop*), тобто мужиком (*rusticum*). Але без підстави. Адже себе і своїх [людей] визволив від цього панування Іван (*Johannes*), дід того Івана [сина] Василя, який нині тримає [у руках] кормило влади, звернувши народ до тверезості і всюди заборонивши шинки¹¹². Він розширив свої володіння, підкоривши собі Рязань (*Rezani*), Твер (*Twer*), Сузdal' (*Susdal*), Володов (*Volodow*) і інші сусідні князівства (*comitatibus*)¹¹³. Він же, коли король Польщі Казимир (*Casimiro rege Poloniae*) і князь Литви (*duce Litvaniae*)¹¹⁴ боровся в Пруссії

(Prussia) із хрестоносцями (cruciferos) за границі королівства, а народ наш грузнув у розбещеності, відняв і приєднав до своєї вотчини литовські землі (Litvanicas provincias), Новгород (Novohrod), Псков (Pskow), Сівер (Siewier) та інші¹¹⁵; його, рятівника і творця держави, було причислено своїми [людьми] до лицу святих. — Адже і стольний град свій він прикрасив цегляною фортецею¹¹⁶, а палац — кам'яними фігурами за зразком Фідія¹¹⁷, позолотивши бані деяких його каплиць (sacellorum). Також і народжений ним Василій (Basilius)¹¹⁸, підтримуючи ту ж тверезість і ту ж помірність удач, у рік 1514 в останній [день] липня відняту в нас хитрістю Михайла Глинського (Michaelis Hlinscii)¹¹⁹ фортецю і землю зі Смоленськом (Smolensco) приєднав до своєї вотчини¹²⁰. От чому він розширив стольний град свій Москву (Moscwam), включивши в неї село (vico) Наливки (Nalewki)¹²¹, творіння наших найманіх воїнів, давши їй назву на ганьбу нашого хмільного народу. Адже «налий» відповідає латинському «Infunde». Точно так само народжений від нього, що править нині¹²², хоча і віддав нам одну фортецю¹²³, але тим часом у наших кордонах спорудив три фортеці: Себеж (Sebesz), Велиж (Velisz), Заволоччя (Zawlocz)¹²⁴. Він у такій тверезості тримає своїх людей, що ні в чому не поступається татарам, рабом яких колись був; і він оберігає волю не м'яким сукном, не близкучим золотом, але залізом; і він тримає людей своїх озброєними, зміцнює фортеці постійною охороною; він не випрошує миру, а відповідає на силу силою, помірність його народу дорівнює помірності, а тверезість — тверезості татарській (tartaricam); кажуть, що способом життя він наслідує способу життя нашого героя Вітовта (Vitovdum).

Витяг з четвертого фрагмента

Татари перевершують нас і в правосудді¹²⁵. Адже вони повертають негайно кожному те, що йому належить. У нас же забирає суддя (*iudex*) десятину (*decimam partem*) [від вартості] спірної речі (*rei iudicatae*) у невинного позивача (*ab actore*), і ця плата судді називається пересуд (*Peressud*)¹²⁶. Вона підлягає сплаті відразу, у суді. Коли ж справа стосується невеликого клаптика землі, то дають не десятину, але сто грошів, кожен вартістю два круциати (*cruciatos*), німецьких монет, та ще половину круциати¹²⁷, хоча спірна річ і не коштувала того. Від більшого ж завжди берет десятину, від усього володіння в цілому, скільки б ні одсудили.

У справах же про особисті образи й образи, що ставлять в провину насильство, він бере у відповідача (а *geo*) велику суму, стільки, скільки присуджує позивачеві¹²⁸. А присуджує він позивачеві з такого свого користолюбства, навіть відкрито підтримуючи покліпника, за будь-яку його образу чоловіку — по двадцяти коп¹²⁹ грошів, жінці — по сорока, за збиток же, що наклепник наніс, склавши помилкову клятву, по ста і тисячі, якщо навіть виявляється, що все його майно не коштує й однієї копи. І за вбивство виноситься вирок не по божому закону, щоб помщалося кров'ю за кров, але у

вигляді грошового штрафу із суддівською десятиною¹³⁰. Тому тут так часто відбуваються убивства. І нехай навіть прямодушний позивач, вигравши справу, задовольниться смиренними словами відповідача, але не судя. Адже він [суддя] завжди гребе гроші, з одного — штрафні, з іншого — десятинні.

Він бере десятину і за затвердження угод і договорів. У карних же справах бере не десяту частину, а усе, що ні виявилося б краденого або віднятого в розбійника, і цей його прибуток називається лице (Litze)¹³¹. Коли ж крадену річ, [знайдену] у злодія чи у віднявшего її, потрібно нести до іншого судді, усю її вартість повністю бере перший суддя. Так що в нас тому, хто відшукає вкрадену річ, необхідно заплатити владі (magistratum) більше, ніж коштує сама річ; тому багато хто, бачачи це, не насмілюється через це вступати в позов за свій воровським чином уведену або силою відняту худобу. Злодій же, спійманий на гарячому, не підлягає суду того місця, де вчинив злочин чи був спійманий, але його довгими шляхами ведуть на суд до його пана, часом до того, до чийого будинку він зносив крадене¹³². Унаслідок чого крадіжки відбуваються безкарно. А в сусідніх з нами татар і московитів (Moscos) судовий розгляд над всіма підданими вельмож (baronum) і дворян (nobilium) як у цивільних, так і в кримінальних справах передано не якісь приватній [особі], але суспільному і законному (ordinario) чиновнику, [причому] тверезому і який мешкає разом з іншими. Наші ж роблять це поодинці і п'ють, віддаливши свідків (arbitris et testibus), і можуть робити, що їм завгодно. Одержанує також у нас голова суду (praeses) крім штрафу за злочин 12 грошів з коня, якого хтось украв і, оголосивши його бродячою, відводить до стайні суду¹³³. Також і з людини, нізащо посадженого до в'язниці, він одержує стільки ж грошів, думаючи, що ця винагорода законна, [тому що] і в'язниці і стайні повинні оплачуватися.

Також і слуга судді, виконавець вироку, одержує десятину від спірної речі. Десятину навіть без суду бере він з боржника або з кредитора, або з речі, залишеної під заставу, навіть якщо він не відмовляється від сплати боргу. І писар (notarius) одержує десятину за складання рішення, а за будь-

яку іншу роботу теж дещо: тільки за печатку на позові до суду по копійчаній справі [бере] чотири. І щоб усе продавалося дорожче, необхідно [зробити] повторний виклик до суду¹³⁴ і його скріпити печаткою і підписом помічника писаря (*protonotarii*), оскільки писар може бути зайнятий іншими [справами], і тому іноді, якщо цього не зробити, відповідач вислизає без виклику до суду, тому що втікати властиво його натурі. Також бере інший служитель (*apparitor*); виж (*Wisz*)¹³⁵, що призначає день суду, навіть по самій дрібній справі, якщо він представляє воєводу (*palatine*) — п'ятдесят грошів, якщо його намісника (*vicarii*) — 30, якщо королівський або таким називає себе — 100. Бере стільки ж, тобто 100 або 50, або найменше 30, ще один. А той, хто викликає відповідача і приводить у справі з викликом, називається децький (*deczki*)¹³⁶. Бере стільки ж і член суду (*satelles*), що з початком позову відряджається для виклику або опитування свідків, для огляду поля чи лугу, витоптаного або потруєного чужою худобою чи іншого менш серйозного збитку. Якщо в бідняка не виявиться таких грошей, у нього відбирають худобу. Несправедливо і те, що якщо бідняку знадобиться призвати (до суду) когось з магнатів (*e magnatibus*), то навіть за величезну винагороду він не знайде служителя. Не менш несправедливо і те, що мій більш імущий сусід, хоча б володіє частиною спільногого зі мною села (*pagi*), має іншу підсудність:¹³⁷ його не так легко викликати в суд, як мене. І щоб позбавити нас права користування апеляцією (*appellationis*), воно обкладено величезним штрафом, як [про це сказано] у Лит/овському/ стат/уті/ розд/іл/ 6, ст. 1¹³⁸. Проти імущих заборонені так само вадіуми (*vadia*)¹³⁹, що служать для бідних зброєю і немов оборонним щитом. До того ж усякий призначається у свідки в будь-яких справах, крім межових¹⁴⁰, і [йому] цілком довіряють без присяги, і він робить лжесвідчення життєвим поприщем. Суспільної книги для занесення в неї купчих (*venditiones*) і іншого в нас немає, крім приватних аркушів (*schedas*)¹⁴¹. Відповідач, навіть якщо доведено, що він викрав чуже майно або вчинив насильство, приводиться в суд лише після закінчення

місяця після виклику¹⁴². До того ж, якщо в мене викрадуть коня, варістю 50 чи 100 грошів, у найгарячіший час польових робіт, то я не можу покликати викрадача в суд перш, ніж заплачу за позов (*citaturo*) членові суду повну вартість викраденого коня, хоча після не тільки не одержу відшкодування збитків, але і винного залучать до суду лише місяць по тому. Отже, потерпілий (*iniuria affectus*) або усе залишає викрадачеві, або все рівно віддає [під тиском] сили і хитрості.

Під час обнародування литовських законів¹⁴³ (*legum litvanicorum*) віл коштував 50 грошів, корова — 30¹⁴⁴. Нині ці ціни набагато зросли. А в інших місцях, що знаходяться під владою короля Польщі, відповідачеві не надаються такі полегшення і не потрібні такі витрати, щоб викликати в суд. Але служитель одержує за виклик відповідача в суд півгроша. А королівська грамота, по якій викликають у суд, має вагу і без підпису помічника писаря. І [вона] не так дорого коштує, навіть по указу (*edicto*) короля Сигізмунда (*Sigismundi*) у польському Піотрковському стат. (*stat. polonicis Piotrcoviensibus*) 1511 року [від Різдва] Христова [її] наказувалося давати задарма. І суддя навіть при самій великій спірній речі одержує не десяту частину її [вартості], але задовольняється двома чи щонайбільше чотирма малими нашими грошами, що оцінюються в 8 німецьких круціатів. У нас через [стягування] тричі подвійних десятин [з] спірної речі суддя — сам собі суддя: і немов насадивши наживку на гачок, він завжди веде до суду, навіть затемнюючи частину законів. Навіть закони язичників (*ethnicorum*) забороняють оплату правосуддя. У нас цей звичай [оплачувати] виник не дуже давно від пагубної звички вищої знаті (*procerum primorum*) пристосовувати закони до своїх вигод, у силу яких ніхто не може володіти нічим, що не залежало б від судової влади. Наприклад: якщо хтось або ворожий мені, або підтримуючи суддю і шукаючи вигоду викрадає мої гроші або привласнює дане в борг (*depositum*) або довірене (*creditum*), або позичає мою землю, я нічого з цього не можу одержати в нього, перш ніж не дам судді і наближеним (*familiaribus*) його десятини і всі інші побори, на що

неодмінно швидко підуть усі мої гроші, якщо точно так само ще раз або двічі той же самий чесний друг цього судді відкрито з мною проробить. Якщо ж підісланий (*emissarius*) суддею краде чи нишком віднімає в мене золото, срібло та інше, то все це переходить до голови¹⁴⁵. От як правосуддя, ясновельможний князь, у вотчині (*patrimonio*) твоїй, віддає кожному по справах його, от воно святе право¹⁴⁶.

Хоча з числа знаті (*optimarum*) два воєводи у всій Литві виконують обов'язок суддів, знаходячись поблизу друг від друга¹⁴⁷, але хіба досить їх, щоб розсудити позови настільки багатьох людей і стількох земель? Особливо тому, що вони ж зайняті державними справами. Тому що вони називаються воєводи (*voivodae*), тобто проводирі війська (*belli duces*). Зрозуміло, що тому вони, зайняті безліччю і суспільних і приватних справ, розбирають позови у святкові дні, коли вони вільні. Але погано ще й те, що в них немає постійного місця суду (*tribunalia*). Часто потрібно пройти більш 50 миль, щоб звернутися до суду за розглядом про нанесений збиток. Нешчасливі люди йдуть від кордонів Жемайтії (*Samagritiae*) та Лівонії до меж Мазовії (*Masoviae*) та Московії в пошуках звичайного судді. Дотепер щорічно 40 днів, присвячених у нас поминанню страстей Господніх, посту та молитві, ми постійно проводимо в справах, розбираючи позови¹⁴⁸. Ці воєводи мають своїх намісників, що теж, пестячи тіло, сидять звичайно замість суду серед шуму гулянок, мало розуміючись на юриспруденції (*iurisprudentia*), але справно стягають свій пересуд. А московити (*Moscovitae*) хваляться тим, що від нас перейняли закони Вітовта (*leges Vitowdinas*)¹⁴⁹, якими ми вже нехтуємо, а від татар — зброю, одяг і спосіб ведення війни без обозів, [без] рідкісних страв і напоїв.

Витяг з п'ятого фрагмента

Розсердившись на кого-небудь зі своїх, московити (*Moscovitae*) бажають, щоб він перейшов у римську чи польську віру (*romanae sive polonicae religionis*), настільки вона їм ненависна. У нас, на жаль, немає гімназій¹⁵⁰. Ми вивчаємо московитські письмена (*literas Moscoviticas*)¹⁵¹, що не несуть у собі нічого древнього, що не мають нічого, що б спонукало до доблесті, оскільки руська мова (*idioma Ruthenum*) далека нам, литвинам, тобто італійцям (*Italianis*), що походять від італійської крові.

Те, що це [саме] так, випливає з нашої напівлатинської мови і з древніх римських обрядів, що вони не так вже давно в нас зникли, а саме спалення людських трупів, гадання, прорікання та інші марновірства, які дотепер існують у деяких місцях, особливо в культі Ескулапія (*Aesculapii*)¹⁵², шанованого у вигляді змії, у якому він переселився колись з Епідавра (*Epidauro*) до Риму (*Romam*). Шануються і священні пенати, моря, лари, лемури, гори, печери, озера, священні ліси. Але тільки-но цей священий і постійний [обряд] римський (*Romanorum*) та гебрейський (*Hebreorum*) жертвоспалення перетворився на звичай, як під хвилею водохрещення згас *ugnis*, тобто вогонь. Адже і вогонь, і вода, повітря, сонце, місяць, день, ніч, роса, зоря, бог, людина, *devir*, тобто дівер, онук, онучка, ти, твій, мій, свій, легкий, тонкий, живий, юний, вітхий, старий, око, вухо, ніс, зуби, люди, стій, сиди, поверни, виверни, переверни, поораний, взборонений, посіаний,

Примечание: в соответствии с законом о защите прав потребителей, поданные жалобы на действия организаций, осуществляющих предпринимательскую деятельность, вправе быть поданы в суд.

границь Валахії (*Valachiae*), іншої римської колонії і земель Волині (*Voliniae*), Подолии (*Podoliae*), Київщини (*Kijoviae*), Сівери (*Siewer*), а також степових областей аж до меж Таврики і Товані (*Towani*), [місця] переправи через Бористен, а звідси поширилися на північ до самої крайньої і найближчої до столичного граду Московії фортеці [яку називають] Можайськом (*Mozaisco*), однак, без неї, але включаючи Вязьму (*Wiazmam*), Дорогобуж (*Dorohobusz*), Білу (*Biela*), Торопець (*Toropetz*), Луки (*Luki*), Псков (*Pskov*), Новгород (*Novihorod*) і всі найближчі фортеці і провінції¹⁶⁰. Згодом військовою доблестю розширивши так володіння свої, вони добули корону з королівським титулом князеві (*principi*) своєму Міндовгу (*Mindawgo*), що він прийняв святе хрещення¹⁶¹. Але по смерті цього короля загинули як титул королівський, так і християнство, поки сусідній християнський з нами народ польський (*gens Polona*), не повернув нас до святого хрещення і високому королівському титулові, у рік [від Різдва] Христова 1386. Він запросив щасливо правлячого тут прадіда Священної Величності Вашої, блаженної пам'яті Владислава (*Wladislavum*), політовському (*Litvanice*), якого звали Ягелло (*Jagelonem*)¹⁶², щоб об'єднана доблесть двох межуючих один з одним народів підсилилася у відбитті спільногого ворога імені християнського. У цю землю стікся зі всіх інших земель самий кепський народ іудейський (*judaica*), що вже поширився по всіх містах Поділля, Волині й інших родючих областей; [народ] підступний, спритний, брехливий, що підробляє в нас товари, гроші, розписки, печатки, на всіх ринках позбавляючий християн їжі, не знаючих інших способів [поводження], крім обману і наклепу; як доносить Священне Писання, це найлютіший народ з роду халдеїв (*chaldaeorum*), розпусний, гріховний, зрадливий, підлій, порочний.

Витяг із шостого фрагмента

Татари перевершують нас не тільки помірністю і розсудливістю, але і любов'ю до близнього. Тому що між собою вони зберігають дружні і добре відносини. З рабами, яких вони мають тільки з чужих країн, вони обходяться справедливо. І хоча вони або добуті в бої, або [придбані] за гроші, однак більш семи років їх не тримають [у неволі]. Так визначено у Священному Писанні, Вихід, 21. А ми тримаємо у вічному рабстві не добутих у бої або за гроші, не чужоземців, але нашого роду і віри, сиріт, бідняків, що перебувають у шлюбі з¹⁶³ невільницями. І ми зловживаємо нашою владою над ними, тому що ми мордуємо, калічимо, страчуємо їх без законного суду, через будь-яку підозру¹⁶⁴. Навпаки, у татар і московитів (Moscos) жоден чиновник не може стратити людину, нехай і викриту в злочині, крім столичних суддів; і то — у столиці. А в нас по всіх селах та містах виносяться вироки людям. Дотепер ми беремо податки на захист держави від одних лише півладних нам бідних городян та найбідніших хліборобів, обходячи власників земель¹⁶⁵, тоді як вони багато чого одержують від своїх латифундій (*latifundiis*), ріллей, лугів, пасовищ, садів, городів, плодових насаджень, лісів, гаїв, пасік, ловів, шинків, майстерень, торгов, митниць, морських поборів (*naulis*), пристаней (*portoriis*), озер, рік, ставків, рибних ловів, млинів, черід, праці рабів та рабинь. А набагато краще йшли б

військові справи і збиралися потрібні для нас податі, що стягувалися б з кожної людини, якби дійшов кінця початий вимір усіх земель і ріллей, [належачих] як шляхті, так і простому людові (*plebeiorum*)¹⁶⁶. Тому що той, у кого землі більше, більше і вносив би.

Витяг з сьомого фрагмента

Татари завжди тримають своїх дружин узаперті. Наші ж ходять без справи в гості друг до друга, втручаючи в чоловічі компанії, одягнені майже як чоловіки. От звідки народжується спокуса. Вони ж ставлять собі за мету заповнити людьми землю, про яку кажуть, що вона створена для проживання, і поширити рід людський у славу Господа. Крім того, оскільки не кожна жінка плідна, і не кожного дня місяця доступна для чоловіка, і не завжди здатна зачати, а, один раз зачавши потомство, у цей час не повинна бути пізнана, тому що дружина береться заради потомства, а не похоті, а від одного злягання іноді буває зачатий плід не єдиний, як видно на прикладі Тамари та Ревекки¹⁶⁷. Тому, говорю я, татари так піклуються про життєву силу чоловічого насіння й остерігаються, як би воно не розтратилося марно.

Вони додержуються вказівок природи і гідному похвали звичаєві древніх, про які [говориться] у Біблії, — вони всі, як один, мають багато дружин¹⁶⁸. Від цих шлюбів вони знаходять великі порівняно з нами сили, набувають безліч дітей і родичів, а дружини їхні, чим їх більше, тим більше ними кохані, і вони насолоджуються щасливими шлюбами. Вони не шукають ні великого приданого за нареченими, ні краси, ні славного роду, аж до того, що верховні вожді беруть собі дружин з куплених ними невільниць.

Утім, у нас, усупереч звичаєві древніх і святих людей і [згідно] тваринній природі (так не образимо цим слух благочестивих), іноді приходять багато хто до однієї жінки, не очікуючи від цього ні потомства, ні родства, ні іншого плоду дружби, не боячись Бога. Вони шукають приданого, цінують красу, якою жінки прив'язують до себе і скоряють чоловіків. Вони [жінки] стають гордовитими і прагнуть до того, щоб бути не стільки непорочними, скільки грошовитими й красивими, навіть якщо гроші часом мнимі, [а] обличчя фарбовані. От що дістало поширення в народі нашему після обнародування відомого закону Літ/овський/ стат/ут/ розд/іл/ 4, ст. 7, по якому в придане жінки призначається визначена частина спадщини¹⁶⁹. От чому, загордившись, вони нерідко зневажають чесноти, нешанобливо ставляться до опікунів, батьків, дружин і готові навіть замахнутися на їхнє життя. Цією безліччю дружин досягається те, що сусідні з нами перекопські татари, стільки разів наголову розбиті нами, знову плодяться. Не дуже давно у війську Ослам Солтана¹⁷⁰ минулого зібраня відразу 40 синів якогоса Омельдеша (Omeldesz)¹⁷¹, сильні, народжені випадково в один рік, може бути, і місяць, дружинами і наложницями його. Ця когорта з 40 братів була чудова. І нині біля ріки Ваки (Vaka) є велике татарське село (villa), що здавна називається Сорок Татар, тобто братів¹⁷². Відомо, що звичай купівлі наречених, що існує в татар, був також в ізраїльтян (israelitas). Буття, 29 і 1 Царств, 18¹⁷³. Точно так само колись й у нашого народу батьки [нареченого] повинні були давати за наречену викуп, що у жемайтів (Samagitis)

називається кріно (Krieno)¹⁷⁴. Але нині нас купують приданим дружин, і ми, прагнучи знайти знатну рідню, перетворюємося через неї на рабів.

Ні татари, ні московити (Moscī) не дають жінкам ніякої волі. А в народі кажуть так: «Хто дасть волю жінці, той у себе її відніме». Вони не мають у них прав. У нас же деякі очолюють треба багатьма чоловіками, володіючи селами, містами, землями, одні володіючи правом користування, інші — за законом успадкування. Одержані похіттю, вони живуть розгнуздані під виглядом дівоцтва чи вдівства і докучають підданим, одних переслідуючи ненавистю, інших піdnімаючи і гублячи сліпою любов'ю, оскільки «гірше смерті жінка» і «усяка злість мала в порівнянні зі злістю дружини». Еклезіяст, 7 і 25¹⁷⁵.

І хоча влада жіноча досить ганебна, навіть у власному будинку, однак у нас належать їм фортеці [поблизу] земель московитів (Moscorum), татар, турків, валахів (Valachorum), які варто довіряти лише сильним духом чоловікам¹⁷⁶. Отже, не даремно предки Священної Величності Вашої не давали жінкам волі і цього права спадкування. Але видавали їх заміж по своєму, а не по їх розумінню¹⁷⁷: чоловікам, знатним не по багатству, не по роду, а по достоїнству заслужившим знатність, проливаючи в боях кров і свою і ворожу. Отже, навіть конюхам, хто хоробро бився, віддавалися тут дружини за геройство; а називалися вони Сакони (Sakones) та Сунгайлони (Sungailones)¹⁷⁸.

Витяг з восьмого фрагмента

Інші, спокусившись цими дарунками, нерідко навіть з народу, стали гарними воїнами, за допомогою яких предки Священної Величності Вашої уздовж і вшир розсунули свої володіння, так що навіть нині посередині Таврики й Московії та в інших землях (*provinciis*) видно сліди предків Величності Вашої: адже там названі на честь Гедиміна¹⁷⁹ і Вітовта (*Gediminei ac Vitowdini*) валі, пагорби, колодязі, мости, дороги, рови, табори і стіни¹⁸⁰, зруйновані їхніми металевими машинами, про інших же пам'ятають, що вони були знищенні ціпками (*baculis*)¹⁸¹ литвинів. Але все-таки ні у відсталості і ні в неробстві неувядала мужність юних, вони постійно вправлялися у військовій справі за звичаєм їхніх римських предків, адже вони не чекали оголошення війни або грубого вторгнення ворога, або сприятливого літнього часу, але або через дрібне або через не надто грубе порушення починали війну, іноді вони нападали на столінний град московитів (*Moscovum*) Москву перед Великоднем і там з переможеними ворогами укладали мир¹⁸². А нині князь їх страшний нам, оскільки він постійно навчає людей своїх військовому мистецтву. Не личить нікому з місцевих жителів вічно сидіти вдома, але слід по черзі посылати їх на захист кордонів. Над цією нашою ледачою безтурботністю вороги наші татари звичайно зле насміхаються, коли ми після гулянок впадаємо в сон, [а] вони нападають зі словами — «Іван, ти спиш, [а] я труджуся, зв'язуючи тебе»¹⁸³. Нині наших воїнів гине в неробстві по шинках і в бійках один з одним більше, ніж ворогів, що нерідко розоряли нашу вітчизну. А тим часом у ратній справі на полях боїв у Подолії і Київщині з тверезим і спритним ворогом вони мали б більшу можливість досягти військової слави і могли б перетворитися з новобранців у досвідчених воїнів і вождів, і не треба було б для цього шукати

людей на стороні. Предки Величності Вашої не гребували підданими своїми, в інтересах яких було хоробро боротися і вмирати за свої звичаї і вітчизну. І якби двоюродний брат Священної Величності Вашої король Угорщини (*Hungariae*) Людовик (*Ludovicus*) не віддав перевагу найманцям перед своїми власними воїнами, ним би не зневажили в поході, не кинули б у битві і не розтоптали б при втечі¹⁸⁴. Довідався про ціну їхньої вірності дід і його, і Величності Вашої блаженної пам'яті Казимир (*Casimirus*), борючись із хрестоносцями при Хойниці (*Choinicze*) у Прусії, там, коли військо його прийшло в замішання, а він, виконуючи обов'язок воїна і вождя [i] знемагаючи від утоми і ваги обладунків, на пораненому коні був одразу оточений воїнами народу нашого [i], пересів на іншого [коня], розсіявши ворожі полчища, врятувався від неминучої загибелі¹⁸⁵. Наслідуючи цьому, і московити (*Mosci*) не готують у військо найманців, [які] коли-небудь підуть з їхньої землі (*e regiono*), і не марнують на них гроші, але намагаються заохочувати своїх людей до старанної служби, піклуючись не про плату за службу, але про розмір їхньої спадщини. Нині ж наші воїни, що охороняють граници, хоча і користуються багатьма даруваннями і пільгами і мають переваги порівняно з іншими воїнами, однак зневажають ними, дозволяючи займатися військовою справою і захищати батьківщину втікачам-московитам (*moscovitis*) і татарам. Ми щорічно підносимо дарунки цареві перекопському (*caesari praecopensi*), тоді як наша литовська і жемайтська (*Litvana et Samagitana*) молодь була б корисніша у війську, володіючи як уродженою відвагою, так і фізичною силою, і була б твердішою і непохитнішою при обороні. Але не розуміють наші начальники (*summates*), що і держава старіє в ледарстві, і тіла юнаків більш зміцнюються на військовій службі ніж вдома.

Фрагмент дев'ятий

У Литві одна людина займає десять посад, тоді як інших відсунуто від їх виконання. А московити (*Moscus*) дотримуються рівності між собою, багато обов'язків не покладається на одного. Управління одною фортецею здійснюється одночасно двома намісниками (*prefectis*), двома писарями (*notarii*) протягом року або щонайбільше двох років¹⁸⁶. Це призводить до того, що придворні (*aulici*), сподіваючись дістати владу (*praefecturae*), більш ревно служать своєму князеві; і піддані користуються милістю влади (*praesidibus*), оскільки в цьому вони повинні дати звіт або стати за це перед судом. Адже засудженому (*damnato*) за хабарі (*repetundarum*), слід вступити в двобій з постраждалою стороною, навіть із плебеєм (*plebeio*). І нехай навіть буде дозволено обвинуваченому (*incusato*) виставити на двобій іншого

кошти, а за власний рахунок¹⁸⁷. І якщо тільки усі буде виконано за наказом і велінням його, то як винагороду вони одержують від нього не готівку, але окремі з уже згаданих префектур. Подібне цьому було вже в римлян (Romanes), як свідчить Лука в Діяннях, Розд. 24. «По двох роках, — говорить він, — місце Фелікса заступив Порцій Фест»¹⁸⁸. А в нас, навпаки, ті, кого куди-небудь посилають, навіть якщо вони ще не заслужили, усе-таки вдосталь одержують грошей зі скарбниці, хоча багато хто і повертається, нічого не зробивши. При цьому вони в тягар тим, через чиї володіння лежить їхній шлях, [і тільки] заганяють коней, що знаходяться в їхньому розпорядженні, яких ми називаємо підводами (*podwodas*). А в Московії використання таких коней дозволено лише гінцеві (*tabellario*), який відправляється терміново у державній справі; швидко скачучи на них і часто змінюючи втомлених (адже усюди для цього є швидкі і свіжі [коні]), вони незабаром розносять вістки¹⁸⁹. У Литві ж канцелярія (*cancellaria*) Вашої Величності не поскупиться на роздачу грамот (*diplomatum*) для такого роду поїздок. Крім того, наноситься збиток підводам, [якими користуються] для перевезення особистого майна придворних. І внаслідок недостачі підвод ми без оповіщення піддаємося нападу ворогів, що випереджають вістки про їхню появу, послані від самих границь. Адже були не дуже давно звільнені від цього обов'язку (*ministerio*) ті, котрі, здавна одержавши його разом із землею, повинні були виконувати його по всіх дорогах від земель московитів (*Moscorum*), татар і турків до столичного граду нашого Вільни (*ad Vilnam*). Ці їхні привілеї (*privilegia*) варто було б скасувати як шкідливі для блага держави. Є вже безліч московських (*Moscorum*) перебіжчиків, що нерідко з'являються серед нас, що, розвідавши справи і дізнавшись про гроші, становище і звичаї наші, безперешкодно повертаються додому; перебуваючи в нас, вони таємно передають своїм наші плани¹⁹⁰. А в татар вони ходять у невільниках, у ливонців (*Livoniensibus*) же таких убивають, хоча московити (*Mosci*) не захоплювали ніяких їхніх земель, але завжди зв'язані з ними вічним миром і договором про [добро]сусідство. Мало того, той, хто убив

одержує крім майна убитого певну суму грошей від уряду. Тому що відкрилося молящомуся Ісусові, синові Сирахову: «Не вір ворогові твоєму вовіки», «не став його поруч себе, щоб він, низринув тебе, не став на твоє місце»¹⁹¹; якби і ми керувалися цими порадами, то не втратили б ні фортець, ні земель Сіверських (*provincias Severenses*). З ними відпали від нас Можайськ (*Mozaiski*) та Ошомачиць (*Ossomacitz*)¹⁹². Міста ці були бідні, коли перейшли до нас, а від нас відійшли багатими і посилені цілими землями, що були довірені їх керуванню (*administrationi*). Адже це рід людей підступних і віроломних, завжди нещиріх і ненадійних. Повернувшись на батьківщину і ставши полководцями (*duces*), вони зухвало спустошували наші землі (*regiones*). Серед перебіжчиків московитів (*Moscos*), які глибокими ночами убивали жителів Вільни і звільняли з в'язниці бранців свого народу, був один священик (*presbyter*), який, таємно проникнувши в королівську канцелярію (*cancellariae regiae*), доставляв своєму князеві (*ducem*) копії договорів (*foederum*), постанов (*decretorum*), указів (*consiliorum*). Інший купив в однієї дівчини євхаристію, використовувану при таїнстві причастя, для чарівництва і ворожіння. І коли в 1529 році уся Вільна згоріла дотла¹⁹³, то такі от пролазливі і злочинні люди негайно донесли своєму князеві (*principi*). Тут у соборній церкві блаженного Станіслава (*Stanislai*)¹⁹⁴, критої свинцем із золоченими банями, прикрашеної також дорогоцінним камінням, разом з багатьма золотими, срібними посудинами, згоріло і близько трьохсот стародавніх прапорів, здобутих у перемогах над роксоланами, московитами, (*Moscorum*), алеманами (*Alemanorum*) та іншими народами. Після перемоги над московитами (*Moscus*) при Орші (*ad Orsam*) у день Різдва Діви Марії, 8 вересня 1514 р., коли убитих і узятих у полон було вісімдесят тисяч¹⁹⁵, до цих прапорів були додані ще 12. Адже цією хитрою людиною перебіжчикові, що повернувся навіть ні з чим, установлена винагорода: рабову — воля, плебею — знатність, боржнику, обплутаному боргами, — звільнення від боргів, злочинцю — прошення. Є в нас славна фортеця і град Київ (*Kiovia*). Вона, однак, як інші, запущена: з пагорбів її, як

каке народна приказка роксоланів, можна бачити багато інших місць. Головна серед інших фортець і земель, поставлена на ріці, з усіх боків оточена полями і лісами, вона має настільки родючі і легкі для обробки ґрунти, що усього раз поорані на двох волах вони дають щедрі сходи. Народяться також дикі трави, з коренями і стеблами, придатними для їжі людини, і дерева з різними вищуканими плодами, а також виноград. Чим доглянутіший виноград, тим крупніше грони; крім того, по берегах ріки в достатку росте дикий виноград. У дупластих від старості дубах і буках рояться бджоли, мед яких чудовий на колір і смак.

У лісах і полях достаток таких тварин, як зубри, онагри, олені; їх у такій кількості вбивають заради шкіри, що все м'ясо через надмірний достаток викидають, крім філейних частин. На диких кіз і кабанів вони не звертають уваги. Антилоп, коли вони переходят узимку зі степів у ліси, а влітку — у степи, така безліч, що кожен селянин убиває тисячу. По берегах рік раз у раз зустрічаються доміки бобрів. Разючий достаток птахів, такий, що діти навесні наповнюють цілі човни яйцями диких качок, гусей, журавлів та лебедів, а потім їхніми пташенятами заповнюють пташники. Орлят тримають у клітках заради пірря, щоб потім робити оперення для стріл.

Собак годують дичною і рибою. Адже ріки рясніють невірогідною кількістю осетрів та інших великих риб, які піднімаються з моря нагору по річках у прісну воду. Деякі з них називаються золотими, насамперед Прип'ять (Prariecz). В одному місці, біля Мозиря (Mozir), в усті річечки Тури (Tur)¹⁹⁶, свіжим струменем випливаючи з джерела, щорічно в календі березня, вона наповнюється такою безліччю риби, що спис, вставлений у гущавину її, застряє і не падає, немов його встремили в землю. Так щільно йде риба. Я і сам би цьому не повірив, якби не бачив часто, як відтіля безупинно вичерпують рибу і наповнюють нею щодня близько тисячі віzkів чужоземних купців, які щороку з'їжджаються туди в те саме час.

З усіх же наявних там рік найбільшою і найряснішою є Бористен, що постачає Київ не тільки величезною кількістю риби, але також і багато чим

іншим. У нього зі сходу вище Києва впадають ріки Десна (Dessna), Сейм (Siem) і інші з землі Сіверської (provincia Sevieriensi) та Московії. З півночі ж, заходу і півдня вливаються в нього Сож (Sos), Березина (Beresina), Прип'ять (Prupiecz), Словечна (Slorzesnia), Уша (Ussa), Тетерів (Teterew), Рпів (Rpiew), утворені кожна ріками Вехрою (Vechra), Прірвою (Propascz), Іпуттю (Iputz), Друттю (Drutz), Бобром (Bobr), Титвою (Titwa), Птиччю (Pczit), Случем (Slucz), Оресою (Oressa), Стиррем (Stir), Горинню (Horinia), Піною (Pienia)¹⁹⁷. Течуть і багато інших з земель Литви, Русії, Волині та Московії; вниз і нагору по всім ним до Києва доставляється риба, м'ясо, хутра, мед і сіль з Таврийських лиманів (ex lacunis Tauricensibus), що їх називають Качибичов (Kaczibiciow)¹⁹⁸. Там наповнити цілий корабель зіллю коштує десять стріл.

Корисний також Бористен усім землям Величності Вашої для відбиття набігів татар. Адже й у тих, хто пливуть по ньому нижче Черкас (Cerkassi), в одинадцятьох місцях постають на шляху пороги (liminaj), котрі мають свої назви¹⁹⁹. Вони становлять перешкоди через круті і лежачі поперек шляху підводні камені. Їх можна подолати лише розвантаживши судно, а через високі, круті, скелясті береги до них не можна пристати, а переправа можлива лише в кількох місцях нижче Черкас (Cirkassi). Вони [переправи] називаються Кременчук (Kermieczik), Упськ (Upsk), Гербердієв Ріг (Hierbedeiewrog), Машурин (Massurin), Кочкош (Koczkosz), Товань (Towany), Бурхун (Burhun), Тягиня (Tyachinia), Очаків²⁰⁰. Якби в цих місцях стояли також невеликі морські загони, то вони могли б перекрити шлях величезним татарським полчищам. Адже, коли вони перепливають, як звичайно, без судів, прив'язавшись до коней і беззбройні і нагі, то їх розбивають ті, котрі спрямовуються на суденцях з островів, з очеретяних заростей і верболозу.

Але наскільки наш Бористен небезпечний для перекопських [татар] улітку, настільки зручний узимку, тому що, коли припиняється судноплавство, вони спокійно пасуть свої стада за ровом на островах і у верболозах щієї ріки. Тому вони кажуть, що він струменіє медом і

молоком²⁰¹. Тому що він, протікаючи у верхів'ях лісистих і медоносних, у низов'ях — степових і придатних для пасовищ місцями, дає місцевим жителям вдосталь молока і меду. Тому вони переконані, що їм варто зберігати мир і союз з великим князем Литви, володарем Бористена. Уся ця ріка, від витоку до устя, а саме і на сході і на заході, протікає по землях, [що знаходяться] з древніх часів під владою литовською, біля фортець, перерахованих мною, — Вязьма (Viazma), Дорогобуж (Dorohobusz), Смоленськ (Smolensko), Дубровна (Dubrowno), Орша (Orssa), Могильов (Mohilew), Рогачів (Rohaczow), Бихів (Bihow), Речиця (Reczicza), Любеч (Lubecz), Чорнобиль (Czornobil), Київ (Kiow), Канів (Kaniew), Черкаси (Cerkassi) і Дашів (Dassow), інакше — Очаків. Там він впадає до моря, розділений на дванадцять рукавів. Усі разом вони називаються Лиман (Linien), [а один з них] біля устя Дністра (Dnestri) має назву Видово (Vidovo), по імені поета Овідія, [тому що] вважають, що він жив у вигнанні в цій частині Понта²⁰². Так вважається, що і Іліон (Ilium), або Троя (Troiam), колись знаходилися на київській території (territorio Kioviensi), у найплодючіших степах і мальовничіших²⁰³ лісах. Тут можна бачити пам'ятники, від яких нині збереглися руїни, підземелля, гrotи, мармурові плити і залишки могутніх стін. Це давно покинуте, але досить зручне для мешкання місце називається нині Торговиця²⁰⁴ (Torgovitza).

Київ багатий на іноземні товари. Адже яких тільки каменів, шовкових [одягів], витканих золотом, шовків, паход, благованій, шафрану, перцю й інших пряностей доставляють з Азії, Персії (Perside), Індії, Аравії (Arabia), Сирії (Syria) на північ (Septentrionem), у Московію, Псков (Plescoviam), Новгород (Novogardiam), Швецію (Sveciam), Данію (Daciam), не якимось іншим надійнішим, прямішим і торованішим шляхом, але саме цим, древнім і дуже наїждженим, що веде від порту Евксинського, тобто від міста Кафи, через ворота Таврики (per portam Taurice) і Таванський перевіз на Бористені, а звідти степом на Київ. Адже мають звичай ходити туди чужоземні купці, здебільшого в тисячу числом, зібралившись в групи (cohortes),

що їх називають каравані (korovani), з багатьма навантаженими візками і нав'юченими верблюдами. Вони здавна сплачували за знак на митниці²⁰⁵ предкам Священної Величності Вашої, при переправі через Бористен біля Товані. Там і нині існує склепінне приміщення з суцільного каменю, що і нами, і жителями Таврики (Tavricani), і греками називається Витординською банею (balneum Vitordinum)²⁰⁶. І кажуть, що тут зупинявся збирач податків (publicanus) великого князя Литви, який збирал мито. Так що, якщо хто-небудь не сплатив мито або його було викрито в безмитному провозі товарів, на того накладався штраф, а все його майно вилучалося для Києва. Цей закон, що його називають осмінництво (Ossmicztwo)²⁰⁷, укладений з метою приборкати сарацинську (Saracenicae) жадібність, і який слугував багато століть, не так давно почав виходити з ужитку.

Якщо ж купці, уникаючи двох перевозів через Борисфен та не бажаючи сплачувати мита Величності Вашій, залишають древній шлях, що проходить через володіння Вашої Величності й від воріт Таврики повертають униз, а потім прямують непротореними степами до Московії через Путівль (Putivl), або повертаються цим шляхом, то часто трапляється, що їх грабують розбійники, які блукають тими місцями.

Отоді сильно наживаються київські жителі (praesides): збирачі податків, купці, міняли (trapezitae), човнярі (naucleri), візники (vectores), трактирники (lixae), шинкарі (caupones), і дотепер на це не скаржилися ні московити (Moscus), ні турки, ні татари. Але і тоді одержують вони вигоду від цих караванів, коли інший раз ті йдуть узимку по непрохідних полях і гинуть під сніговими заметами.

Так трапляється, що київські хати, буяючи плодами і овочами, медом, м'ясом та рибою, але брудні, повніться дорогоцінними шовками, каменями, соболями (zobolis) і іншими хутрами, пряностями, настільки, що я бачив там шовк дешевше, ніж у Вільні льон, а перець дешевше солі. А щаслива і рясна Київщина багата і людьми, тому що на Бористені і на інших ріках, що впадають до нього, є чимало багатолюдних міст, багато сіл, жителі яких уже

з дитинства привчаються плавати, ходити на човнах, ловити рибу, полювати; з них одні ховаються від влади батька, чи від рабства, чи від служби, чи від [покарання за] злочини, чи від боргів, чи від чогось іншого; інших же приваблює до неї, особливо навесні, більш багата нажива і більш рясні місця. І випробувавши радості в її фортецях, вони відтіля вже ніколи не повертаються; а в короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів і зубрів. Звикнувши до життєвих негод, вони стають дуже відважними. Тому там дуже легко набрати безліч добрих воїнів²⁰⁸.

Вона була володінням князів Русії та Московії; у ній вони також прийняли християнство; і нині в ній є величні стародавні церкви (*basilicas*), споруджені з полірованого мармуру й інших заморських матеріалів, криті оливом, міддю, а також і позолоченими пластинами. Є і дуже багаті монастирі (*monasteria*), особливо той, що присвячено Благій Діві Марії. Він зберігає у своїх підземелях і підземних ходах багато гробниць, у яких лежать нетлінні і висохлі останки: оскільки вони вважаються святими, то з благоговінням шануються русинами. Тому що вони думають, що душі тих, чиї тіла поховані тут, знайшли від цього вічний порятунок. Тому вся найвища знать, навіть з віддалених місць, і грошима і дарунками прагне заслужити право бути похованими тут²⁰⁹. Князь московитів (*Moscorum*) збирає щорічно значні прибутки з тих володінь цього монастиря, що відійшли йому. Але він не поспішає повернути їх, тому що сам усіма силами бажає оволодіти цим містом, що по серцю йому, стверджуючи, що він — нащадок Володимира (*Volodimiri*), київського²¹⁰ князя. Чимало засмучені і люди його, що не володіють такою древньою столицею царів (*cathedram stemmatum*) і святынями її.

При всіх зручностях міста, є в нього і свої незручності. Адже жителі його не захищені від татар, що нападають на кордони його з засідок. Однак вони не намагаються взяти його силою. Погрожують приїжджим і лихоманки, що трапляються від денного сну, а також від переїдання риби і плодів; коням же

від трави, зараженої розливами багатого рибою Бористена. Посіви ж дуже часто псує сарана, що налітає з приморських місць. Народжуються там біля рік і в лісах рої як бджіл, так і інших комах, шкідливих для крові, таких, як безкрила сарана, комарі, мухи, особливо багато їх з липневих календ.

Витяг з десятого фрагмента

Релігія, чи закон, спільний у татар з турками, а також з іншими сарацинами, нагадує іудаїзм (*judaismum*) і несторіанську єресь (*haeresim Nestorianum*)²¹¹. Вони визнають єдиного і цільного (*simplicem*) Бога. Тому що вони вірять у Христа, святого проповідника і кінцевого судію світу, породженого від непорочної Діви, але не зазнавшого пристрастей. Вони дотримують обрізання. Але його роблять у такому зрілому віці, у якому піддався обрізанню Ізмаїл (*Ismahel*), патріарх їхній. Розповідають, що виникла ця секта (*secta*) у Мецці (*Mecha*)²¹², місті Аравії, близько 600 року від Різдва Христова при сприянні іudeїв (*judaeis*), які переселилися туди. після падіння Єрусалима, по злому наміру якогось ченця і злісного віровідступника Сергія (*Sergii*), на погибель християнства (*Christianitatis*). Вона [була] створена одним неписьменним арабом (*Arabem*), наділеним досить гострим розумом. Він, ставши з візника чоловіком і паном багатої

жінки, зажадав також набути владу над своїми [людьми]. Коли ця спроба не вдалася, він видав себе за посланника (*nuntium*) і пророка божого і переконав [у цьому] арабських ідолопоклонників²¹³. Віра ця, котру вони вважають себе зобов'язаними поширювати зброяю, настільки неймовірна, що вони вище благо і насолоду вбачають у задоволеннях, якими блаженні будуть насолоджуватися в майбутньому житті за допомогою вкушания, дотику і всіх зовнішніх почуттів. І усе-таки варвари в такій скотинячій омані хваляться, що вони близькі Богові, а любов'ю і діяннями, якими умилостивляють Божественну Велич, перевершують нас. І вони обіцяють, що по справах Бог прихильний до них і сподіваються, що стан їхніх справ згодом покращиться; таке людське марнославство.

Нас же, християн, через велику недбалість до божественних справ і тім, які один іншому наносить шкоду, зло, вони гудять, осміюють, докоряють, [говорячи], що [ми] варвари, безбожники, що випадково носять ім'я Христа, що не належать до його віри, і вважають нас невартими спілкування з ними. Вони свято сповідують правосуддя. Вони проповідують свою релігію з невтомною старанністю. Молитвою вони починають день і молитвами кінчають. Щодня ранком, ввечері і удень вони моляться; і ніщо не може змусити їх відмовитися від цього. Цю справу вони покладають не лише на священнослужителів (*sacerdotes*), хоча і їх вони мають для молитви і тлумачення віри. Будь-хто в них, як клірик (*clericus*), так і мирянин (*laicus*) і таємно, і перед людьми на загальних сходках сповідують Бога, Землю, на якій вони, завжди тверезі, з кінцівками, обмитими очищувальною водою, розмовляють з Богом, наслідуючи Священному Писанню, вони вважають святою і простираються на ній. У святилищах у них немає ніяких сидінь. Вони роблять своєрідні жести, приписані і визначені законом, здіймають долоні до неба, схиляють коліна, нахиляючи до самої землі, припадають до неї обличчям, усім серцем, і всіма членами вони віддаються молитві, у якій вони говорять не занадто багато слів, але винятково ці: «Єдиному і

бесмертному Богові, Творцеві неба і землі, крім якого немає іншого, честь і слава вовіки віків».

До молитви вони додають піст. Адже вони цілими днями умерщвляють душі свої не лише голодом і спрагою, але утримуються від усякого нечестивого слова і справи, не помислюючи ні про що, крім божественного, до глибокої ночі, коли вони приймають їжу не для пересичення, але для відновлення сил. Ім смішні наші пости, що не включають ні голоду, ні спраги, ні попелу²¹⁴, ні міркувань про божественне, ні пильнувань, ні молитов.

Вони щедрі і роздаючи милостиню. Адже вони не дозволяють нікому зі свого народу злидарювати або помирати від голоду і холоду. Однак з цими благодіяннями нерозлучно зв'язана справедливість. Тому що вони дають не тим, хто перетворить милостиню в жадібність і розкіш, але біднякам, хворим, прочанам, ученим (*scholasticis*), що опановує знаннями писань і обрядів їхньої релігії.

Вивідувати божественні таємниці в них вважається гріхом і неуцтвом, вони проклинають нашу зухвалість, оскільки деякі з нас божественні суди і таємниці, що вони називають великою безоднею, обговорюють у застіллях, марно поминаючи ім'я Боже²¹⁵. Татари висміюють наших церковників або пророків (*prophetas*), гудять, що храми повні прикрас, сидінь, вівтарів, образів старіючого Бога і красивих жінок, які збуджують похіть, [що] у них на сидіннях почесніші [люди] мирно сидять [i] сплять, коли йде служба, а бідним людям не дозволяють сідати; самі ходять у храми, оточені великою челяддю (*stipatores*), дозволяють їм стояти біля себе, виставляючи напоказ свою гординю. А в татар немає жодного хана (*tutannus*), що оточував би себе в синагозі служителями (*apparitor*) або охоронцями, щоб не виділятися серед народу. Він не претендує на те, щоб сидіти, його смиренність відповідна його величині.

Нас запрошують у храми удари бронзи, їх — голосні вигуки певних слів хвали Господу; вони засуджують, що ми, підносячи хвалу Господу, тішимо

слух наш трубами (*buccinis*), органами (*organis*), співом (*harmoniis*), невиразними словами молитов, а тим часом природні наші органи мовчатъ.

Ті, хто є в них священнослужителями, не жадібні, не марнолюбні, не віддані ні задоволенням, ні наживі, менш усього зв'язані з мирськими справами, але вони чесні, лагідні, скромні, старанні у своїй службі, віддані вірі; вони тільки відправляють службу і тлумачать закон. Адже гудять наших священиків не тільки язичники, але і сусідні з нами русини за те, що вони п'ють вино, а це — надмірність, їдять м'ясо і не женяться, придушуючи в собі бажання робити собі подібних. Тому що ніхто не може бути помірним, якщо Бог того не дав. Від цього утримуються безшлюбні грецькі ченці. У той самий час священики здавна мали своїх дружин, що виявляється з багатьох місць Священного Писання: Левіт 21.3 ; Ездра 9; Даниїл 14; Єзекійль 44; Варух 6; Лука 1.10; 18; у Тита 1. Якби і наші чинили тепер так само, утримуючись за три дні до несення посудин божих, то жили б непорочніше, ніж як розпещені гурмани в цій підробленій безшлюбності.

Вони завжди згоряють від прагнення або утримують наложниць, тобто, як говорить Софонія, «опоганюють святиню»²¹⁶. І, однак, ми на цих найманців (*mercenaries*) покладаємо обов'язок вихваляння Бога, важкий для нас, тоді як вони скоріше гнівають Бога своїми дурними вдачами, чим догоджають йому. Обов'язки, доручені їм нами, покладають вони на недбайливих намісників; самі тим часом віддаються задоволенням і ледарству; як трутні поїдають бджолиний мед, так вони — працю народу, банкетують і роскішно вдягаються. До церковних обов'язків, багатьом одночасно, ще не досягши зрілого віку, не випробувавши себе, нерозважно прагнуть, [а потім] занурюються в мирські і блузнірські справи.

І хоча колись священикам не можна було мати частину володінь з народом Божим, крім десятини, однак наші не задовольняються десятинами, приношеннями за відпущення гріхів і інших різних прибутків (*quaestibus*), що вони одержують від багатих, бідних, новонароджених, тих, що вступають у шлюб, хворих, помираючих, померлих; до того ж крім багатих маєтків (опіма

praedia) вони прагнуть керувати багатьма церквами одночасно, на шкоду суспільству, усупереч законові і розумові, тому що вони в більшості випадків не мешкають при тих церквах, до котрих увійшли непокликані, за словами Господа нашого, не через двері, але як злодії і розбійники. Вони здають їх мирянам, купцям, звідникам, продають. Є багато [церков], що ніколи не бачили своїх пастирів (*pastores*) або парафіяльних священиків (*plebanos*).

Якщо хто-небудь від границь королівства (*regni*) по всій Литві й Жемайтії, а також Русії став би шукати пастирів у церквах, що приносять такі прибутки, що одна церква може прокормити багатьох [пастирів], то не знайшлося б ні жодної, де б пастир перебував постійно або ж часто її відвідував. Тому похитнулася віра в пастві, охолола любов до Бога, перестали підносити хвали Господу. І проти таких [пастирів] у багатьох місцях гrimлять слова²¹⁷ Божі. Але я не хочу викликати на себе гнів священиків, яким ми повинні коритися і перед якими повинні з'являтися, після того як я зачепив так багато різних людей. Досить було міркувань про це. Якби становище це було виправлене, ми жили б щасливіше, підносячи хвалу Вашій Королівській Величності, але особливо — величі Божій.

Кінець фрагментів Михалона Литвина

[Переклад з московського видання: *Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян. — М., 1994. — С. 58—106.*]

КОМЕНТАРІ

до тексту Михалона Литвина. Про звичаї татар, литовців та московитів.

¹ В латинському тексті Михалон Литвин, ґрунтуючись лише на одній з гілок західної писемної традиції, вживає перекручену форму етнонима, — «тартари», — що в якоюсь мірою вказує на його малу обізнаність про зміст і реальну форму даного терміна та на книжні джерела його інформації. У даній публікації було визнано більш доцільним застосування історичного варіанта цього етнонима — татари. *M. Y.*

² *Авраам* — легендарний родоначальник єврейських племен. Відповідно до біблійної традиції (Бут. XI—XXV) батьківщиною Авраама вважається Ур. *I. C.*

³ Олександр Македонський, Олександр Великий (356—323 р. до н.е.), полководець і державний діяч, син македонського царя Філліпа II та його дружини Олімпіади, цар Македонії (336—323 рр. до н.е.) *I. C.*

⁴ *Дарій I* (пом. 486 р. до н.е.), цар Персії з династії Ахеменідів (521—486 р. до н. е.). *I. C.*

⁵ *Кир II Великий* (пом. 530 р. до н.е.), цар Персії з династії Ахеменідів (558—530 р. до н. е.). *I. C.*

⁶ *Ксеркс I* (пом. 465 р. до н.е.), цар Персії з династії Ахеменідів (486—465 р. до н. е.), син Дарія I і Атосси, доньки Кира II. *I. C.*

⁷ Тюркське слово «орда» означало, як повідомляє С. Герберштейн, «сукупність» чи «множину» (Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988. С. 167 (далі — Герберштейн). У російській мові цей термін спочатку означав «намет», «ставку хана», центр улусу, а згодом — сам улус Джучи — Золоту Орду (Богатова Г. А. Золотая Орда // Русская речь. 1970. № 4. С. 70—77; Федорев-Давыдов Г. А. Кочевая орда в улусе Джучи // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 9. История, 1970. № 5. С. 75—86). *M. Y., A. X.*

⁸ Перекопські татари отримали у ВКЛ називу від «перекопу» рову на Кримському перешийку, в Московії їх називали кримськими. *M. Y., A. X.*

⁹ *Ногай* — Ногай, тюркомовна народність, що відноситься до кипчацької групи, що склалася в XIV—XV ст. у результаті змішування різних тюркських племен (половців і переважно мангітів та кунгратів) на території колишнього володіння темника Ногая (пом. 1300 р.), до імені якого і сходить цей етнонім. Докладніше див. прим. 639 до «Записок» Герберштейн С. Указ. соч. С. 342). *M. Y.*

Ногайська орда розташувалася до сходу від Нижньої Волги і займала територію від Північного Прикаспія й Приаралля до Тури й Ками та від Волги до Іртиша. Центр Орди — м. Сарайчик у низов'я р. Яік (Поноженко Е. А. Общественно-политический строй Ногайской орды в XV — середине XVII ст. М., 1977; Kappeler A. Moskau und die Steppe: Das Verhältnis zu den Nogai — Tataren im 16. Jh. // Forschungen zur osteuropäischen Geschichte. Bd 46. Berlin, 1992. S. 87-106). *A. X.*

¹⁰ Астраханське ханство, татарська феодальна держава, на сході межувало з Ногайською Ордою по р. Бузану, на півдні його територія доходила до Тереку,

на заході до Кубані і Дону, на півночі до м. Саая. Астраханське ханство виділилося зі складу Золотої Орди в XIV ст.; остаточно відокремилося бл. 1459 — 1460 р.; першим правителем був Махмуд, брат хана Ахмата. Столиця — м. Астрахань (Хаджі Тархан). Приєднано до Московії 1556 р. (Перетяткович Г. И. Поволжье в XV и XVI вв. М., 1877; Очерки истории СССР. Конец XV — начало XVII ст. М., 1955). *M. У.*

¹¹ Неточність. Танаїс — давньогрецька назва не Волги, а Дону *И.С.*

¹² *Батий* (Бату, Саїн-хан) (пом. 1255) — монгольський хан, син Джучи, онук Чингісхана. У 1236—1243 рр. очолив похід у Східну Європу. У 1236 р. завоював Половецький степ (Дешт-и-Кипчак), у 1237—1240 рр. — Русь, потім зробив похід на Польщу, Угорщину і Далмацію, але не зміг захопити ці країни. Після повернення з походів у Європу (1243 р.) осів на Нижній Волзі. У результаті його завоювань на території від Іртиша до Дунаю виникла держава Золота Орда. В усті Волги Батий заснував м. Сарай — столицю Золотої Орди (у східних джерелах — м. Бату) (див.: Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. 1. Спб., Т. 2. М.; Л., 1941. Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда и ее падение. М.; Л., 1950). *M. У.*

¹³ ...*над московитами і всіма русинами.* — Відповідно до термінології, вживаної у ВКЛ, «московити», «моски», «мосхи» — жителі Московського князівства, а пізніше і Московської держави. Протиставлення «московитів» іншим східним слов'янам — «русинам», які мешкали у ВКЛ, виникло наприкінці XV ст., коли Іван III висунув претензії на всі землі колишньої Київської держави, населені «руссю» («русинами»). Відмовляючи цьому князю в праві називатися князем «всієї Русі», литовські дипломати і політичні діячі визнавали його лише князем Московії (див. докладніше: Хорошевич А. Л. Русское государство в системе между народных отношений конца XV — начала XVI ст. М., 1980. С. 100—102). *A. X.* Див. також: *A.I.Генсьорський.* Термін «Русь» (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов'янських народностей і націй.

¹⁴ Казанське ханство — феодальна держава в Середньому Поволжі на території Волзько-Камської Болгарії — виділилася зі складу Золотої Орди в 1438 р. Засновником династії казанських ханів був Улу-Мухаммед (1438—1445 рр.). Столиця — м. Казань. Казанське ханство припинило своє існування після казанських походів 1545—1552 рр. та взяття Казані московськими військами в 1552 р. (Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о касимовских царях и царевичах. Ч. 1—4; Спб., 1863—1887; История Татарской АССР. Т. 1. Казань, 1955. Сафаргалиев М. Г. Распад Золотой Орды. Саранск, 1960). *M. У.*

¹⁵ Казахська Орда утворилася в середині XV ст. у результаті відділення від Узбецької орди, що одержала свою назву від хана Узбека (пом. 1341), групи кочівників на чолі із синами хана Барака Гераєм та Джанібеком, що осіли в Монголістані в долині ріки Чу. До початку XVI ст. Орда зайняла значну частину теперішнього Казахстану, до цього ж часу відноситься об'єднання казахських племен у Казахське ханство. З 30-х рр. XVI ст. термін «казах» став застосовуватися до всього населення степів, що входили раніше в Узбецьке ханство і розташовані до сходу від нього районів (Народы Средней Азии и Казахстана. Т. 2. М., 1963; История Казахской ССР. Т. 1—2; Алма-Ата; Валиханов Ч. Ч. Собр. соч. Т. 1—2. Алма-Ата. 1961—1962). *M. У.*

¹⁶ У XVI ст. резиденція династії Шейбанідів. Бухарське ханство — феодальна держава в Середній Азії в XVI — початку ХХ ст. — утворилося в результаті розгрому, держави Тимуридів Шейбанідами. Назва «Бухарське ханство» з'явилася в XVI ст. після перенесення столиці із Самарканда в Бухару (Істория Узбекской ССР. Т. I, кн. 1—2. Ташкент, 1955—1956). М. У.

¹⁷ Самаркан — місто в долині р. Зеравшан, У IV ст. до н. е. на місці Самарканда існувало місто Мараканда (уперше згадають у 329 р. до н. е.). У 1500 р. Самаркан був завойований узбеками на чолі із Шейбані-ханом. У середині XVI ст. столиця держави була перенесена із Самарканда в Бухару, і Самарканд увійшов до складу Бухарського ханства (Вяткин В. Л. Памятники древностей Самарканда. Самарканда, 1927; Істория Узбекской ССР. Т. I, кн. 1—2; Пугаченкова Г. А. Самарканда. Бухара. М., 1961.). М. У.

¹⁸ Ісмаїл (Ізмаїл), відповідно до біблійної традиції, син Авраама і рабині-єгиптянки Агарі; Коран називає його родоначальником арабських племен; вважався предком і іншими кочовими народами. М. У. Посилання Литвина не точне. Вірніше: Бут. 16. А. Х.

¹⁹ ...озеро ...називається Меотійським. — Меотіда — назва Азовського моря в древніх греків та римлян — сходить до місцевого етнонима — меоти. А. Х.

²⁰ ...на тридцять миль. — Милліарій — римська міра довжини, що складається з тисячі кроків; миля. С. Д.

²¹ ...фортеця... Перекоп. — Свою назву одержала від рову, проритого на перешийку, що з'єднував півострів Крим з материком. С. Д.

²² Таврика — південня частина Кримського півострова, названа по імені таврів — найдавніших племен, що згадуються античними джерелами на цій території. У середньовічних джерелах Таврика означає Кримський півострів. С. Д.

²³ ...володіння трапезундських греків. — Трапезундська імперія виникла на північному сході Малої Азії в процесі розпаду Візантійської імперії і існувала в 1204—1461 рр., столиця — м. Трапезунд (суч. Трабзон). У 1461 р. завойована султаном Мехмедом II і перетворена в провінцію Османської імперії (Успенский Ф. И. Очерки из истории Трапезундской империи. Л., 1926; Карпов С. П. Трапезундская империя и западноевропейские государства в XIII—XV вв. М., 1981. Miller W. Trebisond. the last Greek Empire. L., 1926). И. С.

²⁴ Понтийське море, Понт Евксинський — антична назва Чорного моря, що вживалася також у середньовічних джерелах. У руських літописах, починаючи з Повісті временних літ, зустрічається назва Понтьське море. Понетьське море. И. С.

²⁵ Литвою автор іменує ВКЛ, до складу якого в XVI ст. входили й українські землі. С. Д.

²⁶ Черкаси: уперше згадуються в 1282 р. У першій третині XIV ст. увійшли до складу Литовського князівства; були оборонною фортецею (Яковлів А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XVI ст. Київ, 1907). У 1532 р. піддалися нападу кримського хана Саадат-Герая, після чого фортеця була відновлена в 1549 р. (Малиновский И. История панов-рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. С. 185—189). Ю. М.

²⁷ *Брацлав* (у наш час селище міського типу у Вінницькій обл.), уперше згадується у вірменських літописах вже в 1059 р. у числі міст, з якими вірменські купці вели торгівлю; у руських літописах XII ст. — Браславль. Після захоплення Поділля вел. кн. літ. Ольгердом у 1362 р. тут споруджено фортецю, зруйновану в результаті набігу татар у 1479 р. і відновлено в 1479 р. за наказом вел. кн. Олександра Казимировича. Після приєднання українських земель до Польщі в 1569 р. — центр Брацлавського воєводства. По другому розділові Польщі (1793 р.) перейшов до Росії (Григоренко Г. Город Брацлав и его храмы. Каменец-Подольск, 1896; Малаков Д. В. По Брацлавщине (от Винницы до Тульчина). М., 1982). С. Д.

²⁸ ...зажеди порослими травою і всюди дуже рівними, полями. — Литвин має на увазі причорноморські степи. Арабський мандрівник Ібн-Батута, що відвідав у 1333—1334 рр. Золоту Орду, писав про них: «Степ ця зелена, квітуча, але немає на ній ні дерева, ні гори, ні пагорба, ні підйому» (Тизенгаузен В. Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. I. С. 279). И. С.

²⁹ *Бористен* — назва Дніпра в античності й в епоху Відродження в латиномовній літературі. С. Д.

³⁰ ...рясна... сіллю. — Італійський купець Барбаро, який відвідав Крим у XV ст., описав «соляні озера» у Криму біля Перекопського перешейка: «Там (біля перешейка до острова Кафи) знаходяться величенні соляні озера, що безпосередньо відразу на місці і застигають» (Барбаро И. Путешествие в Тану / Барбаро и Контарини о России. Л., 1971. С. 154) — Фламандський мандрівник Рубрук (1253 р.) повідомляв, що татари одержують великі доходи з податків на сіль, а також про те, що до Перекопу приїжджають за сіллю з усієї Русі. (Плано Карпини Дж. дель. История монголов; Рубрук де Г. Путешествие в восточные страны. М., 1957. (далее — Плано Карпини; Рубрук. Указ. соч.). С. Д., И. С.

³¹ *Типеч* — очевидно, перекручене слово від тюркського кореня «теп/тип» — у значенні «лягати, бити ногами», у переносному значенні — «добувати копитами траву з-під снігу». Маються ранні руські запозичення — тибеновати (добувати траву) і тебеновка (зимове пасовище). У Литвина тюркське «тибин» перетворилося в руське «типеч». М. У. Рубрук, описуючи чорноморські степи, також відзначає, що вони покриті чудовою травою.

³² *Солхат* (Старий Крим) виник ще в античну епоху; його назва, можливо, сходить до перекрученої вірменської назви Сурб Хач (Святий хрест) (Якобсон А. Л. Средневековый Крым. Л., 1964. С. 170). Литвин помилується, думаючи, що Солхат, Феодосія та Корсунь те саме місто. Див. прим. 33. И. С.

³³ *Теодосія* — заснована вихідцями з давньогрецького міста Мілета в середині VI ст. до н.е. В другій половині XIII ст. генуезці заснували там торгову факторію Кафу. У 1475 р. Кафа (Каффа, ал-Кафа) перейшла до турків. И. С.

³⁴ *Корсунь* (Херсонес, Херсон). Засноване у 422—121 рр. до н.е., у V—XI ст. — найбільше місто Причорномор'я. З початку IX ст. вступає в безпосередні зв'язки з Руссю. З 30-х рр. X ст. Херсонес — центр візантійської феми (області) у Криму, у 989 р. був захоплений київським князем Володимиром Святославичем. Узяття Херсонеса було зв'язано з уведенням християнства на Русі. Володимир Святославич допоміг Візантії придушити повстання в Малій Азії, але візантійський імператор відмовився скріпити союз з Руссю династичним шлюбом своєї сестри з київським князем. Захоплення Володимиром Херсонеса змусило Візантію виконати свої обіцянки.

Християнство було введено на Русі як державну релігію близько 988—989 рр. (Белов Г. Д. Херсонес Таврический. Л., 1848; Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении Владимира. Спб., 1906; Богданова Н. М. Херсон в X—XV вв. М., 1991. Беляев С. А. Теперь я узнал истинного Бога // Наука в СССР. 1990. № 1 (55). С. 84—91). Shepard G. Some remarks on the sources for the Conversion of Rus // Le origini e lo sviluppo della christianita slavo-bizantina. Roma, 1992. P. 59—95). *И. С.*

³⁵ На думку Р. Батури, згадане Михалоном вторгнення литовців до Криму могло відбутися наприкінці XIV ст., під час походов вел. кн. Вітовта (див. прим. 40) проти татар (Batūra R. Lietuva tautų kovoje prieš Aukso Ordą. Vilnius, 1975. P. 299). Відповідно до іншої точки зору, такий похід литовців міг відбутися в 1363 р. при Ольгерді Гедиміновичу, великому князі литовському в 1345—1377 р. (там же. С. 240—241). *И. С.*

³⁶ Ця вказівка помилкова. У дійсності дверей собору в древній столиці Польщі — Гніздо — середньовічної німецької роботи (відлиті з бронзи бл. 1175 р.) і зображують сцени з життя чеського єпископа Войцеха (бл. 955—997), який обращав на християнство жителів Помор'я, убитого Пруссами і заражованого до лику святих (Stownik historii Polski. Warszawa, 1973. S. 114—115, 537). З Корсунем традиція довгий час зв'язувала появу воріт на Софійськ соборі в Новгороді. Установлено, що так звані «Корсунські врати» (їх іноді іменували Сигтунськими, Магдебурзькими, Плоцькими) були зроблені в 1153 р. у Магдебурзі і спочатку призначалися для собору Успення Приснодіви Марії в Плоцьку. Близько 1453—1456 р. вони опинилися в Новгороді (Поппе А. В. К истории романских дверей Софии Новгородской // Средневековая Русь. М., 1976.43. 191—200.) Очевидно, Михалону була знайома легенда про вивіз русинами з Корсуня бронзової брами, і він помилково зв'язав її з дверима Гнізнінського собору. Ця помилка Михалона спростовує припущення Е. Охманського про відвідування Литвином Гнізна (див.: Охманьский Е. Михалон Литвин и его трактат о нравах татар, литовцев и москвитян середины XVI в. // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. М., С. 104), оскільки побувавши а цьому місті, де був розвинутий культ св. Войцеха, він, безсумнівно, знати би, що на гнізненських дверях зображені сцени з життя цього католицького святого, і, отже, не міг би приписувати їхнє виготовлення православним грекам. *С. Д.*

³⁷ Темиркутл (Темир Кутлук, Тимур-Кутлуг), хан Золотої Орди в 1305—1401 р. *М. У.*

³⁸ Тут і далі Литвин звертається до Сигізмунда I Старого (1467—1545), який у 1506—1545 р. був королем польським та у 1506—1544 рр. великим князем литовським. *С. Д.*

³⁹ Ачкіреї-хан Хаджем-Гераю бін Гияс ад-дина бін Таш-Тимура, хан Криму (ок. 1428—1456, 1456—1466), основоположник кримської династії Гераїв. Про допомогу литовських князів і короля Польщі Хаджи-Гераю при утвердженні його в Криму збереглася значна письмова традиція тієї епохи (АЗР. Т. I. Спб., 1848. С. 119 і ін.). *М. У.*

Активне втручання в ординські справи було з часів вел. кн. Вітовта (про нього див. прим. № 40) одним з важливих елементів зовнішньої політики ВКЛ. За підтримкою Вітовта намагався повернути собі владу в 1399 р. хан Тохтамиш, коли, престол на короткий час захопив його син Джелал-ед-Дін (учасник

Грюнвальдської битви 1410 р.). Хаджем-Герай почав боротьбу за Крим ще в 30-і рр. XV ст.; потерпівши невдачу, він втік до Литви і, відповідно до хроніки Биховця, одержав від вел. кн. Сигізмунда Кейстутовича у володіння м. Ліду (ПСРЛ. Т. 32. М., 1975. с. 160). За повідомленням низки хронік, Хаджем-Герай був відправлений у Крим у 1443 р. вел. кн. Казимиром за запрошенням ширинських і багринських мурз у супроводі литовського земського маршалка Миколая Радзивілла. М. Стрийковський додає, що Казимир ще у Вільно урочисто коронував свого ставленника на ханство (Stryjkowski M. O poczatkach, wywodach, dzielnosciach, sprawach rycerskich i domowych slawnego naroda litewskiego, zemojdzkiego i ruskiego // Oprac. J. Radziszewska. W-wa, 1978. S. 433—434). Остаточно утвердившись в Криму в 1449 р., Хаджем-Герай проводив політику союзу з ВКЛ. Повідомлення Литвина про народження Хаджи-Герая в Литві звучать досить правдоподібно вже наприкінці XIV — початку XV ст. там дійсно виникли поселення татар, що служили князям ВКЛ (див. прим. 172); але по іншим даним, уродженцем Литви був суперник Хаджи-Герая Сеїд-Ахмед (Сеїд-Махмет), онук Тохтамиша, вигнаний із Криму в 1449 р. і померлий у Литві, у м. Kovnі (совр. Каунас) (Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы в XIV—XVI вв. М., 1963. С. 123—124). Не виключено, що Литвин приписує Хаджи-Гераю факт із біографії Сеїд-Ахмеда, плутаючи двох кримських ханів, що мешкали в Литві. С. Д.

⁴⁰ *Bitovst* (Олександр) (1350—1430) — вел. кн. литовський з 1392 р. Боровся за незалежність ВКЛ від Польщі, провадив активну завойовницьку політику на сході. У 1404 р. захопив Смоленськ, робив походи на Псков і Новгород, вів боротьбу проти Тевтонського ордену, над яким з'єднане польсько-литовське військо здобуло перемогу при Грюнвальді в 1410 р. Його протиборство з Кримським ханством було менш успішно. А. Х.

⁴¹ *Менгли-Герай* — хан Менгли-Герай (пом. 1514), кримський хан у 1466—1474, 1475—1476 рр. і в 1478—1514 рр. Син засновника династії. Гераїв — Хаджи-Герая, чоловік (з 1487 р.) впливової казанської і кримської цариці Нур-султан (Босворт К. Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. и прим. П. А. Грязневича. М., 1971, Inalcik H. Giray Islam änsiklopedisi. Istambul, 1945). М. У.

⁴² *Са-Герай-хан* Сагиб-Герай, син кримського хана Менгли-Герая і Нур-султан: казанський хан у 1521—1524 р., у 1532—1551 р. М. У.

⁴³ *Махмет-Герай* — хан Мухаммад-Герай I, син Менгли-Герая, кримський хан у 1514—1523 рр., проводив активну антимосковську політику (Сироечковский В. Т. Мухаммед-Гирей и его время // Учен. зап. МГУ. Вып. 61. Т. 2. М., 1933). М. У.

⁴⁴ *Садет-Герай* — хан Саадат-Герая, син Менгли-Герая і цариці Нур-султан, кримський хан у 1524—1532 рр. М. У.

⁴⁵ *Хас-Герай*. — Мається на увазі кримський хан Газий-Герай I; син Мухаммад-Герая I, правил менше року (1523—1524). Варто помітити, що правопис власних імен кримських ханів і султанів у Михалона цілком відповідає нормам, зафіксованим у руських (українських та білоруських) письмових джерелах, що, можливо, указує на письмовий характер джерел інформації автора. М. У.

⁴⁶ ...*рід Гераїв*. — Очевидно, мається на увазі династія Гераїв (Гереїв, Гираїв). Про походження і зміст слова «гирею», точних відомостей немає;

можливо, воно сходить до етнонима-назви роду і племені герай (керай), тому що роди з подібною назвою донедавна зустрічалися серед тюрків Середньої Азії, Казахстану і Західного Китаю: кирей, кара-кирей, сари-кирей і т.д. Відповідно до переказів тюркомовного населення Криму, вихователем (аталиком) царевича, майбутнього засновника династії, булр людина, яка належала до роду Гераїв. Починаючи з часів Менгли-Герая, сина Хаджи-Герая, цей компонент імені став даватися кожному царевичу як частина двоскладового імені. *M. У.*

⁴⁷ *Мангуп* (Мангуп, Мангул-Кале, Майкоп, Ман Кермен) — древнє місто і фортеця, руїни якої збереглися біля Бахчисарая в Криму. Виникло бл. VI ст. н.е. як одне з міст кримської Готії; місцеперебування єпископа. У XIII ст., після скорення Криму татарами, готи утрималися в Мангупі, що до XV ст. керувався своїми князями. Один з них, по звісткам літописів, сватав свою дочку за сина вел. кн. Івана III. У 1492—1493 рр. Мангуп був узятий турками. Занепав після пожежі 1592—1593 рр., до XVIII ст. був остаточно покинутий населенням. *C. Д.*

⁴⁸ *Каффа* — суч. Теодосія (перейменована в 1783 р.). Заснована в VI ст. до н.е. У XIII—XV ст. — генуезька колонія. У 1475 р. захоплена турками. *A. X.*

⁴⁹ *Керч* (у стародавності Пантікапей), місто в Криму, засноване у VI ст. до н.е. — у V—IV ст. до н.е. — столиця Боспорської держави; у X—XI ст. входило до складу руського Тмутараканського князівства; у період татаро-монгольської навали підкорилося Генуї; у 1475 р. після захоплення турками стало опорним пунктом їхнього панування в Криму. *C. Д.*

⁵⁰ *Козлов* (вірніше Кезльов чи Гъозльов) — татарська назва кримського міста Євпаторії; походить від тюрко-татарського кореня «къозлеву (къозлеу)» у значенні: «джерело», «джерело». Це єдиний випадок відображення у творі Литвина історичної топонімії Криму першої половини XVI ст. у місцевій формі. *M. У.*

⁵¹ Це відбулося в 1475 р. (порівн. прим. 49). *A. X.*

⁵² Е. Охманьский вважає, що Литвин міг бути свідком походу кримських татар у напрямку Угорщини навесні і влітку 1543 р. Про пересування татарських військ Сигізмунд I Старий писав із Krakowa 4 липня 1543 р.: «Цар Перекопський на цій стороні Дніпра з великими людьми наготові стойть» (Archiwum Sanguszków w Sławucie. T. IV. Lwów, 1890. S.352). Але присутність хана в цьому поході сумнівна, оскільки Сагиб-Герай доручив його проведення синам, про це пише і Литвин (Охманьский Е. Указ. соч. С. 105). *I. C.*

⁵³ ...озбросні кістяними... — Імовірно, має бути: «кістенями». Кистень — бойова зброя, «ціпок на зразок римського цеста» (Герберштейн С. Записки о Московии. М., 1988. С. 114), названіе которого тюркского происхождения (Шипова Е. Н. Словарь тюркизмов в русском языке. Алма-Ата, 1976. С. 185). *A. X., C. Д.*

⁵⁴ Посол Венеції в Персії у 1474—1477 рр. Контаріні повідомляв про озброєння Великої орди хана Ахмата (1459—1481) наступне: «Стверджують також, що у всій Орді не знайдеться і двох тисяч чоловіків, озброєних шаблями і луками; інші — це голодранці без усякої зброї» (Барбаро и Контарини о России. С. 223). *C. Д.*

⁵⁵ ...хоча і ходили обрані... вони і зовсім не відають» — текстологічне порівняння цього місця з «Германією» Тацита, проведене Забулісом, показує подібність опису озброєння татар Михалоном з відповідним уривком з Тацита

(див.: Тацит. Германия, 6, 1; Zabulis H. Mykolo Lietuvio problema ir M. Ročkos «Mykolas Lietuvis» // Ročka M. Mykolas Lietuvis. Vilnius, 1988. P. 195). *И. С.*

⁵⁶ ...подрібненого сиру. — Йдеться про різновид сухого сиру, що входив у запаси похідного продовольства татар (див.: Барбаро и Контарини о России. С. 142, 170). *М. У.*

⁵⁷ Запасні верхові коні, злегка завантажені поклажею, у тюркських воїнів у минулому виконували функцію обозу. *М. У.*

⁵⁸ Подібний спосіб переправи описав Барбаро (див. арбаро и Контарини о России. С. 151). У такий же спосіб переправлявся через Дніпро і Волгу Контаріні (там же. С. 212, 224). *И. С.*

⁵⁹ Традиційну воєнну тактику тюркських і монгольських народів аналогічним чином докладно описує Плано Карпіні (Плано Карпини Дж. дель. Указ. соч., Рубрук Г. де. Указ. соч. С. 49—65). *С. Д.*

^{59а} Йдеться про Сигізмунда I Старого, великого князя литовського і короля польського (1506—1548).

⁶⁰ Людовик (Лайош) II Ягеллон, угорський король (1516—1526), син Владислава II Ягеллона, короля Чехії (1471—1516), а з 1490 р. і Угорщини (Уласло II, 1490—1516). Лайош II загинув у Мохачській битві, що відбулася в м. Мохач на правом березі Дунаю 29 серпня 1526 р. Турецькі війська одержали там перемогу, після чого значна частина Угорщини більш ніж на 160 років стала васалом Туреччини. *И. С.*

⁶¹ Йдеться про наступні події. На початку 1527 р. 26-тисячний загін ординців після спустошливого набігу на Белзьке та Люблинське воєводства Корони Польської повертається в Крим через Волинь і Київщину. У погоню за ними відправився литовський гетьман кн. Костянтин Іванович Острозький (про нього див.: Герберштейн С. С. Записки о Московии. С. 296). Він наздогнав татар, які розташувалися на нічліг на березі р. Ольшаниці між Києвом та Черкасами 5 лютого 1527 р., раптово напав на них і наніс їм нищівної поразки. 700 татар були захоплені в полон, лише деяким удалося врятуватися втечею, був звільнений 40-тисячний полон (Bielski M. Kronika Polska. Warszawa, 1833. S. 558). *С. Д.*

Звістки про битву на Ольшаниці містяться в білорусько-литовських літописах під 1527 р.: у списку Рачинського, в Ольшевському списку, в Єvreїновському списку. В останньому приведено інше число убитих татар: «Побил зиме татар князь Костянтин Остроский 20000 на Алшаницы велми с малы ми людми» (ПСРЛ. Т. 35. М., 1980. С. 170, 192, 213, 235). Докладно повідомляє про цю битву Хроніка Литовська і Жмойтська, крім проводиря Костянтина Острозького називаючи й інших литовських та руських воєначальників, указуючи також, що в полон був узятий кримський царевич Малай; згідно цьому повідомленню, з боку татар у битві брало участь 24 тис. чоловік, з них 10 тис. турків, і кількість жертв з татарського боку також досягало 24 тис. чоловік. Стрийковський у своїй хроніці також перераховує князів, які брали участь у битві, і воєвод, що відбили 34 тис. татар при цьому 24 тис. були убиті (Stryjkowski M. Kronika Polska, Litewska Zmôdska i wszystkiej Rusi. Warszawa, 1846. Т. 2. С. 394). Тільки в Михалона приведено кількість воїнів з литовського боку — 3,5 тис., число зазначених ним супротивників литовців — 25 тис. — також не збігається з жодним з повідомлень про цю подію нині відомих білорусько-литовських літописів: очевидно, автор

користувався якимись списками, які не дійшли до нас. Михалон наводить також точну дату битви, але не вказує імен учасників.

У Панегірику Альбрехтові Мартиновичу Гаштольду, що належить перу Деодата Септеннія, згадана битва з татарами в 40 милях від Києва, ідентифікується С. Лазуткою та Е. Гудавичюсом з битвою під Ольшаниці. У Панегірику перебільшено роль Гаштольда в перемозі над татарами і не згаданий ватажок литовського війська князь Костянтин Острозький. (Перемога в битві під Ольшаниці була оспівана у віршах Т. Жебравського. Див.: O pieczeczach dawnej Polski i Litwy. Napisat Teofil Žebrawski. W. Krakowie, 1865. P. 57. Цит. за: Lazutka St., Gudavičius E. Deodato Septennijaus Goštautų «Panegirika» // Lietuvos istorijos metraštis 1976 m. Vilnius, 1977. P. 84, 88, 89). *И. С.*

⁶² 5 серпня 1506 р. під білоруським м. Клецьком було розгромлено військо кримських царевичів Махмет-Герая, Бетю-Герая й Бурнас-солтана, які здійснили набіг на ВКЛ. Литовським військом командував кн. Михайло Львович Глинський (про нього див.: Герберштейн. С. 297). Звістки про цю битву містяться в білорусько-литовських літописах: Рачинського, Ольшевського, Рум'янцевському, Єvreїновскому (ПСРЛ. Т. 35. С. 167, 192, 213, 234), хроніці Литовської і Жмойтській (ПСРЛ. Т. 32. С. 101), найбільш докладні — у Хроніці Биховця (ПСРЛ. Т. 32. С. 172—173); про цю битву повідомляють також Кромер і Стрийковський (Kromer M. Kronika. Warszawa, 1867. S. 784; Stryjkowski M. Kronika. T. 2. S. 332—338; idem. O poczatkach. S. 591—597). *С. Д., И. С.*

⁶³ Мається на увазі битва з татарами в Білорусі під Давидгородком у 1503 р., описана в Хроніці Биховця (там фортеця названа Городком. Див.: ПСРЛ. Т. 32. С. 170). Stryjkowski M. Kronika. S. 319; idem. Про poczatkach. S. 571. *И. С.*

⁶⁴ Звісток про битви під Стрешином й Чечерськом литовсько-білоруські літописи не містять. *С. Д.*

⁶⁵ У Лопушні (під Вишневцем) (у руських літописах — Лопасня) — 28 квітня 1512 р. литовські й польські війська під командуванням кн. К. І. Острозького розбили 24-тисячне військо хана Менгли-Герая. Докладна розповідь про битву див. у літописі Рачинського (ПСРЛ. Т. 35. С. 168); див. також Хроніку Литовську і Жмойтську (ПСРЛ. Т. 32. С. 104), а також твір Стрийковського (Stryjkowski M. Kronika. T. 2. S. 371). *С. Д., И. С.*

⁶⁶ Звісток про битви під Лебединим та Білою Церквою литовсько-руські літописи не містять. *С. Д.*

⁶⁷ В серпні 1519 р. після набігу на Белзьке, Люблінське й Хелминське воєводства татарське військо було наздогнано на березі р. Бугу набраним на Волині військом під командуванням кн. К. І. Острозького і польських загонів. По деяким даним, Острозький чекав підкріплення, але польські загони самовільно вступили в бій, причому під час атаки натрапили на руїни спаленого татарами Сокаля і розстроїли свої ряди. Татарам вдалося здобути перемогу й увести весь полон (див.: Bielski M. Op. cit. Si. 542; а також: ПСРЛ. Т. 35. С. 169); у Хроніці Литовській та Жмойтській ця подія датована 1521 р. і відзначено, що власне литовське військо ніякого збитку не потерпіло (ПСРЛ. Т. 32. С. 106). *С. Д.*

⁶⁸ Як повідомляє М. Бельський, у 1529 р. польський загін з Подолії почав напад на Очаків, розбив татар і погнав їхню худобу. Коли з'ясувалося, що ці татари під владні Іслам-Гераю, союзнику Сигізмунда I, які отримали Очаків у

долю від хана Сагиб-Герая, з яким він помирився, ватажки загону повернули татарам худобу і відправилися в Очаків для зустрічі з Іслам-Гераєм. Тим часом загін, що залишився без командування, був розгромлений татарами (Bielski M. Op. cit. S. 542; Stryjkowski M. Kronika. T. 2. S.. 395). С. Д.

⁶⁹ *Ослам-Солтан* — хан Іслам-Герай I, син Мухаммад-Герая I, брат Гази-Герая I; до 1532 р. на якийсь час захопив трон; був убитий у 1537 р. ханом Сагиб-Гераєм I. М. У.

⁷⁰ «...і з них також обиралися народні вожді, королі і пророки». — За спостереженнями Забулиса, висловлювання Михалона про вибір проводирів у татар знаходять відповідність у міркуваннях Тацита про те, що германські королі і вожді обиралися по або за походженням, або за хоробрістю (Тацит. Германия 7, 1; Zabulis H. Op. cit. P. 195). И. С.

⁷¹ Амос VII, 15. «І взяв мене Господь від отарі і промовив до мене Господь: Іди, пророкуй Моєму народові Ізраїлеві!». И. С.

⁷² У Михалона неточність: для каркаса юрти вживалися не лози, і очерет, а спеціально оброблені тонкі жердини з верби і шелюги, а повстя для юрти виготовлявся тільки з овечої вовни. М. У.

⁷³ Найбільш ранній і достовірний опис татарських помешкань на візках див.: Джованни дель Плано Карпини. История монголов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. С. 27—28. М. У.

⁷⁴ *Землю вони не обробляють, навіть найродючішу...* — це твердження Михалона справедливо лише для машканців степової зони Криму і неприйнятно для характеристики занять ряду традиційно осілих груп населення татарських ханств, що живуть, зокрема, на півдні Кримського півострова. Про обробку татарами землі див. напр.: Барбаро и Контарини о России. С. 149—150. М. У. Подібним образом описував германців Тацит (Тацит. Германия 14, 3; Zabulis H. Op. cit. P. 196). И. С., М. У.

⁷⁵ «...за порадою Соломона вони харчуються одним молоком...» — Соломон. (пом. бл. 928 р. до н.е.), цар Ізраїлю й Іudeї; біблійна традиція приписує йому надзвичайну мудрість. С. Д. Як пораду Соломона харчуватися *одним* молоком Литвин, мабуть, витлумачив наступний текст Приповістей Соломонових: «і молока твоїх кіз буде досить на їжу тобі, на іду твого дому, і на життя для служниць твоїх» (Пр., 27, 27). А. Х.

⁷⁶ «...не знаючи хліба і сикери». — Сикера — «хмільний, п'янний, шумуваний напій, крім вина» (див.: Даль В. И. Словарь живого великорусского языка. Т. IV. М., 1955. С. 184). Порівн.: «Вино — то насмішник, напій п'янкий (сикера) — галасун». Пр. 20. А. Х.

⁷⁷ Уживання вина і свинини заборонено мусульманам Кораном. М. У.

⁷⁸ Вірніше, для їжі частіше забивали хвору, більш слабку худобу, і тим самим зберігали здорову череду. Крім того, по звичаях татар і по приписам Корана вживання в їжу падла і м'яса тварин, що здохли, категорично заборонялося. М. У.

⁷⁹ ...усі вони живуть без надмірностей і в крайній нужді. — Це твердження Михалона стосовно до всіх татар суперечить його ж повідомленням про розкіш феодалів, що володіли численними рабами, гаремами і т.п. М. У.

⁸⁰ Фил. IV, 12: «Умію я й бути в упокоренні, умію бути й у достатку. Я привчився до всього й у всім: насищатися й голод терпіти, мати достаток і бути в недостачі». *И. С.*

⁸¹ 2 Кор. VIII, 15: «Як написано, хто мав багато, той не мав зайвини; а хто мало — не мав недостачі» (Вихід. 16, 18). *И. С.*

⁸² *Кадій* — релігійний суддя в мусульман; у татарських прислівниках — «казий»; фонетичне оформлення цього слова в Михалона (причому двічі), видно, вказує на використання їм при написанні цієї частини праці письмових джерел нетатарського походження. *М. У.*

⁸³ Звичаї гостинності характерні для кочівників і степовиків. У їхньому побуті, де надзвичайно рідкими чи були взагалі були відсутні базари і крамниці, не було ніякої можливості для покупки продуктів у дорозі. Тому гостинність була загальною необхідністю, породженою матеріальними умовами. *М. У.*

⁸⁴ ...*від синагог...* — Йдеться про мечеті. «Синагогами» у європейській латиномовній літературі того часу традиційно іменували всі нехристиянські храми. *С. Д.*

⁸⁵ Відзначені паралелі з Тацитом (Тацит. Германия, 181; Zabulis H. Op. cit. P. 196). *И. С.*

⁸⁶ *Барон.* — *баронами*, наслідуючи звичайну практику застосування цього терміна в латинських документах канцелярії ВКЛ і корони Польської, Михалон називає представників знаті, у даному випадку, — очевидно, проводирів окремих улусів, кримських карачаїв і беїв, можливо, і мурзів. *С. Д.*

⁸⁷ ...*проводирі скіфів...* — «Скіфами» латинські джерела того часу називали татар. *С. Д.*

⁸⁸ Мова, очевидно, йде про казанського хана Сагиб-Герая, який у 1532—1551 pp. обійма кримський престол. *С. Д.; М. У.*

⁸⁹ ...*у раю своєму...* — Мається на увазі резиденція хана, назви якої, однак, не наведено. У XVI ст. місце ставки хана часто мінялося, про що свідчать заключні формули ханських ярликів, де нарівні з Бахчисараєм називаються Мараш, Турууга, Даулят-Сарай, Фарах, Алма-Сарай тощо. (Усманов М. А. Жалованые акты Джучиева Улуса XIV—XVI вв. Казань, 1979. С. 36—42). *М. У.*

⁹⁰ Відзначена подібність в описі гостинності татар у Михалона і германців у Тацита (Тацит. Германия, 21, 2; Zabulis H. Op. cit. P. 196). *И. С.* Порівн. прим. 83.

⁹¹ Ep. XXXV, 6, 7. *И. С.*

⁹² Неодноразово повторюване твердження Михалона про нібито зневажливе ставлення кримців до земельної власності вказує на його малу обізнаність про уклад їхнього життя; навіть кочовище протікало не на нічийній землі, а на території, закріплений за кожним улусом. *М. У.*

⁹³ «...їх відвозять до Таласія й у його райські куці». — Цей текст показує знайомство автора із сюжетом про викрадення сабінянок у Тита Лівія; там найкрасивіша з викрадених дівчин була призначена Таласієві (Ливій Тит. 1, 9, 11—12). Порівн.: «Одну з дівиць, найкрасивішу і привабливу, викрали, як розповідають, люди якогось Таласія, і багато хто запитував, кому її несуть, а ті, побоюючись, насильства, раз у раз викрикували, що несуть її Таласію» (Ливій Тит. История Рима от основания города. М., 1989. С. 17). Відомо, що подібно

грецькому весільному вигуку: «Гіменей! Гіменей!», слова «Таласій! Таласій!» звучали на римських весілях (там же. С. 17, 509; Zabulis H. Op. cit. P. 196, 205, p. 65). *I. C.*

⁹⁴ *Сараїни* — назва мусульман, що існувала на Заході. *M. У.*

⁹⁵ ...найулюбленіша дружина нинішнього турецького імператора... — Мається на увазі Роксолана (Хуррем Султан) (бл. 1505—1561), українка, дружина турецького султана Сулеймана I Блискучого (1495—1566), що правив у 1520—1560 р.; дуже впливала на державні справи. *M. У.*

⁹⁶ Селимо II (1524—1574), на прізвисько Мест (П'яниця), турецький султан (1566—1574), син Роксолани і Сулеймана Блискучого, став спадкоємцем престолу після того, як у результаті інтриг його матері був страчений старший син султана Мустафь. *M. У.*

⁹⁷ Твердження Михалона невірно: матір'ю хана Сагиб-Герая була Нур-султан (народ. бл. 1447, пом. к. 1520), що у третьому шлюбі (після смерті казанських ханів Халиля та Ібрагима) вийшла заміж за Менгли-Герая (див. прим. 41). Про неї див. докладніше: Бережков М. Нур-салтан, царица крымская (историко-биографический очерк) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. Симферополь, 1897. № 27. С. 1—17). *M. У.*

⁹⁸ ...яничари... походять від нашої християнської крові. — Яничари — регулярна піхота в Османській імперії, створена бл. 1330 р. Корпус яничарів формувався не тільки з полонених, а й з християн — підданих султана та турків; був ліквідований у 1826 р. Міркування Литвина про роль вихідців із християнських країн при турецькому дворі справедливі лише почасти і відбивають хоча і не настільки вже рідкі, але все-таки ізольовані випадки кар'єри, зробленої полоненими, які прийняли іслам, і нижче він сам говорить про важку долю бранців, обернених у рабство. *С. Д.*

⁹⁹ «...позначені тавром». Тавро — «клеймо, знак, мітка». *A. X.*

^{100—100} «на батьківщині... для мазей». — Забулис співставив цей текст із мовою Агріколы з твору Тацита «Про життя Юлія Агріколи» (37, 2—3). У даному тексті, по Забулису, літературні ремінісценції переплелися з розповсюдженими в народі слухами про звірства татар, з наїздами яких до того ж асоціювалися бешкетування, що діються феодалами, які ворогували один з одним (наприклад, Радзивіллами і Гаштольдами). Zabulis H. Op. cit. P. 192. *I. C.*

¹⁰¹ «утім... не допоможуть нам». — уривок відрізняється епічним стилем. Піднесеність стилю і пишномовність фраз ведуть, по Забулису, до Енеїди Р Вергелія, а саме до того уривка, де описаний настрій Енея, що вдивляється в невідоме (Aen. I, 94—101, 199—206). Наступний текст Трактату застерігає князя від небезпеки загибелі всього литовського народу. Несподіване пояснення змісту наведеною уривка мови бранця Забулис знаходить у IV фрагменті, у повідомленні про зраду Глинського. Зіставивши з текстом скаргу на Радзивілла, у якій розбрат між магнатами прирівнюється до зрадництва Глинського, Забулис указує на внутрішній зв'язок наведених уривків з I і III фрагментів. Застереження князеві в такий спосіб є не просто фразою, а стає вираженням цілком реальних побоювань за майбутнє Литви, якщо родичі не відмовляться від поганих звичаїв (Малиновский И. И. Сборник материалов, относящихся к истории панов рады Великого княжества Литовского. Томск, 1901. С. 396—397; Zabulis H. Op. cit. S. 191—194). *I. C.*

¹⁰² Сцену прощання з земляком у Кафі філологи вважають елементом риторизованої літератури. Драматична, виповнена пафосу мова бранця не додає ніяких конкретних деталей, до вже змальованого Литвином становища рабів, але підсилює вплив ідеї автора: щоб уникнути загибелі, литовці повинні відмовитися від пагубних звичаїв в ім'я любові до батьківщини, віри в істинного бога. І. С.

¹⁰³ Ще за князювання Василя III ногайські мурзи виклопотали від нього дозвіл, підтверджений згодом Іваном IV, «ногайским гостям ездити к Москве с коньми и со всяким товаром». Цим дозволом ногайці користалися дуже широко. У 1524 р., наприклад, від ногайських князів до Москви прибули посли в супроводі 4700 «гостей», що пригнали 8000 коней, у 1569 р. до Москви тисяча ногайців привела 8000 коней тощо. Ці величезні табуни ставилися на лузі біля Симонова монастиря, де і здійснювалася торгівля (Істория Москвы. Т. I: Период феодализма XII—XVII вв. М., 1952. С. 171). Порівн. ком. 9. С. Д.

¹⁰⁴ Мається на увазі приписане мусульманам Кораном обов'язкове ритуальне обмивання перед молитвою. С. Д.

¹⁰⁵ Хутра складали одну з найважливіших статей московського експорту, одночасно Москва імпортувала дорогоцінні метали (і у вигляді сировини, і у вигляді готових виробів), що призначалися для виготовлення ювелірних виробів і насамперед для карбування грошей. С. Д.

¹⁰⁶ Йдеться про міста басейну Верхньої Оки — «верховські» та руські міста, втрачені Литовським князівством у результаті воєн 80-х років XV ст., початку XVI ст., таких, як Одоїв, Воротинськ, Мцевськ, Смоленськ тощо. Докладніше див.: Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в. М., 1952; Хорошкевич А. Л. Русское государство...; Кром М. М. Западнорусские земли в системе русско-литовских отношений конца XV — первой трети XVI в. АКД. Спб., 1993. А. X.

¹⁰⁷ Вираз «хоробра Литва» згадується в билині про Іллю Муромця (Пашуто В. Т. Песни, собранные П. Н. Рыбниковым. Т. I. М., 1909. С. 31).

¹⁰⁸ ...готування з пшениці тива і горілки. — Пиво було відомо в Литві ще за поганських часів, але було тоді переважно обрядовим напоєм. У XV—XVI ст. пивоварство одержало у ВКЛ великий розвиток, а вирощуваний у Литві хміль був у XVI ст. одним із предметів литовського експорту. Тоді ж широке розповсюдження отримало і виробництво горілки. Спочатку корчми належали в основному великому князю, але литовська шляхта, відчувши всю прибутковість цієї справи, стала закидати уряд ВКЛ проханнями про дозволи на відкриття корчм із правом продажу меду, пива, горілки, найчастіше домагаючись при цьому і звільнення від збору за право препинанії (тобто виробництва спиртних напоїв). Особливо масовий характер видача таких дозволів набула в 50-і рр. XVI ст. Пізніше в Речі Посполитій нерідко продаж шляхтою селянам алкогольних напоїв носив примусовий характер, селянин був зобов'язаний у випадку свята, весілля, хрестин купувати у свого пана певну кількість горілки, але і в часи Литвина шляхта була зацікавлена в збуті селянам своєї горілки і фактично заохочувала пияцтво (Gloger Z. Encyklopedia staropolska. Т. II. Warszawa, 1978. S. 202—203; Т. IV. Warszawa, 1978. S. 28—31; Bardach-Lesnodorski B., Pietrzak M. Historia państwa i prawa polskiego. Warszawa, 1977. S. 206; Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве. М., 1958. С. 73—75). С. Д.

Аж до XVIII ст. у Жемайтії зберігався звичай пити пиво, виготовлене з зібраного в складчину зерна (воно називалося «самберинове», «сомбори»). Судячи з складених до 1589 р. документів єзуїтів під час чаклунського обряду, на бенкеті при участі старих або чаклунів, пили таке пиво, з'їдали вівцю або бика і молилися про гарну погоду або врожаї. 1593 роком датується звістка про те, що самберинове пиво збиралися пити на Петров день. Analogічні звістки відносяться до 1596 р., коли пили пиво в жертвовника наступного дня після Петрова дня («алкас») «на mestcu, называемом Олках, над речкою Явгилою, кгде се люди добрые сходят» (Jablonskis K. Apie XVI amžiaus ūkininkų alaus apeigas // Jablonskis K. Lietuvių kultūra ir jos veikėjai. Vilnius 1973. P. 366—370). Пиво ставили і при укладенні угод. У 1541 р. господарська піддана Фед’кова звернулася в суд зі скаргою на відповідача, що відмовився розшукати винного в підпалі її току. Він же послався на те, що пива не пив (Фед’кова нібито поставила його на 2 гроші) і був звільнений від відповідальності (Акти Віленської археографіческої комісії. Т. 17. Вильно, 1890. № 533, С. 196; Bardach J. Sok, soczenie, prosoka // Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. Poznan, 1988. S. 152, 154, n. 60, 68). Відомо, що свої підписи на грамотах, що закріплювали земельні угоди, ставили і «могаричники» (ОР Бібліотеки АН Литви. F. 138). У розповіді Стрийковського про релігійні обряди древніх литовців також говориться про те, що в жовтні після закінчення жнив у них було свято готовання пива (Stryjkowski M. O poczatkach... S. 236). I. C.

¹⁰⁹ Михалон, мабуть, помилюється, приймаючи строгі міри, спрямовані проти незаконних корчем, за боротьбу з пияцтвом узагалі. Його протиставлення пияцтва в Литві тверезості в Московії носить полемічний характер. Але подібної точки зору дотримувався і Герберштейн, стверджуючи, що «московитам, за винятком декількох днів на рік, заборонено пити мед і пиво» (Герберштейн. С. 132). Порівн. ком. 112. С. Д.

¹¹⁰ Свідчення Литвина про активний експорт у ВКЛ не тільки московського хутра, воску й інших традиційних товарів, але і виробів митецьких московських ремісників, у тому числі шкіряних виробів, підтверджується багатьма джерелами; московські сідла і вуздечки малися навіть литовські великі князі (Хорошкевич А. Л. Русское государство... С. 28). С. Д.

¹¹¹ ...ставши на коліна слухав послів. — Звістка про подібні приниження московських князів перед татарськими послами містяться також у Длугоша і Стрийковського, у Хроніці Литовській та Жмойтській (Dlugosz J. Dziejów polskich ksiąg dwanaście. T. V. Kraków, 1870. S. 657; Stryjkowski M. Kronika. T. 2. S. 282—283; Idem. O poczatkach... S. 527. Див. також: Герберштейн С. 68, 174). I. C.

¹¹² Іван IV Васильович Грозний (1530—1584), «вел. кн. всеї Русі» з 1533 р. і цар з 1547 р. Про його заходи щодо обмеження вживання спиртних напоїв нічого не відомо, але за звичаєм же варити пиво вдома дозволялося лише по великих святах (Хорошкевич А. Л. «Незваный гость» на праздниках средневековой Руси // Феодализм в России. М., 1987. С. 184—192). A. X.

¹¹³ «...візволив від цього панування Іван..., підкоривши собі Рязань, Твер, Сузdal, Володов і інші сусідні князівства». — За Івана III (1462—1505) завершилося складання основної території Московської держави. До Московського князівства були приєднані Ярославське (1463), Ростовське (1474) князівства, Новгород і його володіння (1478), велике князівство Тверське

(1485), Вятська земля (1489) і велика частина Рязанської землі. Але остаточно Рязанське князівство, що за Івана III потрапило в залежність від Москви, було ліквідовано лише за Василія III (1521). Помиляється Литвин, приписуючи Іванові III приєднання Суздаля: Сузальське князівство підкорилося Москві ще в 1392 р. Згаданий Литвином Volodow — очевидно, Володимир; однак велике князівство Володимирське вже за Дмитрія Донському вважалося і в Московії й в Орді підпорядкованим московським князям. С. Д.

¹¹⁴ Казимир IV Ягеллон (1427—1492) вел. кн. литовський з 1440 р.; король польський з 1447 р. При ньому було приєднано Гданське Помор'я. Тевтонський орден у результаті Тринадцятилітньої війни (1454—1466) визнав васальну залежність від Польщі. А. Х.

¹¹⁵ Литвин оголошує Новгород і Псков володіннями ВКЛ, відбиваючи точку зору литовської сторони. Так писали Длугош, Меховський (у першому виданні «Трактату про дві Сарматії», 1517 р.), докладну розповідь про приєднання Новгорода містить хроніка Стрийковського. Ця остання має композиційну подібність і з оповіданням Михалона — в обох творах відомостям про приєднання Новгорода передують описи принижень Івана III при прийомі татарських послів; однаково пояснені причини невтручання Казимира IV у московсько-новгородські відносини 70-х рр. (Diugosz J. Dzieje. T. V. Kraków, 1888. S. 657—658; Stryjkowski M. Kronika. T. 2. S. 282—284; Idem. O początkach... S. 529—531; Меховский Матвей. Трактат о двух Сарматиях. М.; Л., 1936. С. 106; Базилевич К. В. Внешняя политика Русского централизованного государства. С. 98, 121 и др.; рогова. И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения. М., 1966. С. 216—217.). И. С.

У дійсності ні Новгород, ні Псков влади Литви не визнавали. Тимчасові кормління в Новгороді одержували наприкінці XIV — початку XV ст. службові князі, запрошувані з Литви (Янин В. Л. Новгородская феодальная вотчина: историко-генеалогическое исследование. М., 1981. С. 213—226). Приписуючи Іванові III приєднання Пскова, Литвин помиляється: це відбулося 1510 р., уже за Василія III. Наприкінці XV ст. під владу московських князів перейшла частина Смоленщини (Вяземське князівство) та Верховські князівства (Новосильське, Воротинське, Одоєвське та ін.), яка була змушенна визнати 1494 р. і литовський уряд. У 1500 р. між Московією та ВКЛ почалася велика війна, після якої до складу Московської держави відійшли Сіверська земля з Черніговом, Новгород-Сіверський та Путівль, Брянськ і ряд волостей Мстиславського князівства. Усупереч твердженю Литвина, війна Казимира IV з Тевтонським орденом (у 1454—1466 рр.) не могла вплинути на успіхи Івана III у боротьбі за Новгород і тим більше — за Сіверські землі, хоча зайнятий боротьбою з хрестоносцями король і уникав конфліктів з Москвою. Так було й у 1471 р., коли ворожа Москві партія новгородських бояр вела переговори про прийняття Новгородом литовського підданства. Однією з причин небажання Казимира втрутатися була та обставина, що він після смерті в 1471 р. чеського короля Іржи Подебрада протягом ряду років був зайнятий боротьбою за утвердження на чеському троні свого сина Владислава (Владислава II з 1471 р.), який 1490 р. отримав і корону Угорщини (Про нього див. прим. 60). С. Д.

¹¹⁶ «...він прикрасив цегляною фортецею»... У період правління Івана III у Кремлі розгорнулися великі будівельні роботи. Були зведені Успенський собор (1475—1479), Благовіщенський собор (1484—1489), Грановита палата (1487—

1491). У 1485—1495 рр. під керівництвом італійських зодчих М. Руффо та П. А. Соларі з цегли були побудовані нові могутні стіни і вежі Кремля. У результаті Кремль перетворився в могутню фортецю — цитадель Москви, і одночасно пишну велиkokнязівську резиденцію, що символізує велич столиці Московської держави. С. Д.

¹¹⁷ *Фідій*, великий давньогрецький скульптор (V ст. до н.е.); автор ряду видатних пам'яток; створена ним статуя Зевса вважалася одним із семи чудес світу. С. Д.

¹¹⁸ *Василій III Іоаннович* (1479—1533) — вел. кн. всієї Русі з 1505 р.; продовжував об'єднавчу політику батька, Івана III. При ньому до Московської держави в 1510 р. був приєднаний Псков, у 1514 р. — Смоленськ, у 1520—1521 р. — Рязань, у 1522 р. — Новгород-Сіверське князівство. Л. Х.

¹¹⁹ Михайло Львович Глинський (Дородний, Німець, пом. у 1534) — магнат у Великому князівстві Литовському, у юності 12 років провів за кордоном — в Італії і Саксонії, де воював під прапорами саксонського герцога Альбрехта; у 90-і рр. користався великою прихильністю литовського князя Олександра і тримав у своїх руках усе керування князівством. Після смерті Олександра в 1506 р. був позбавлений усіх посад, встав на чолі промосковської партії й у 1509 р. перейшов на бік Василія III, активно сприяв завоюванню Смоленська. Пізніше через спробу повернутися до ВКЛ. потрапив в опалу, був заточений і повернувся до політичної діяльності тільки в 1527 р., після одруження Василія III на його племінниці, Олені Василівні Глинській. Після смерті Василія III знову потрапив в опалу. Порівн.: Назаренко А. В., Хорошкевич А. Л. Неизвестное послание Михаила Глинского // Восточная Европа в древности и средневековье.. Спорные вопросы. М., 1993. С. 115—122. А. Х.

¹²⁰ Про участь М. Л. Глинського в приєднанні Смоленська див.: Герберштейн. С. 189—192. С. Д.

¹²¹ Версія Михалона Литвина трохи відрізняється від викладеної Герберштейном (Герберштейн. С. 132). Слобода Наливки знаходилася в районі пізнішого Спасо-Наливкінського провулка між Полянкою та Якиманкою (Зимін А. А. Россия на рубеже нового времени. М., 1972. С. 143; Сытин П. В. Из истории московских улиц. М., 1958. С. 362). А. Х.

¹²² Мається на увазі Іван IV Грозний (див. прим. № 112). С. Д.

¹²³ Мається на увазі Гомель, відданий ВКЛ у 1537 р. за договором про перемир'я, що визнало за Московією Смоленщину та Сіверщину (Охманьский Е. Указ. соч. С. 107—108). С. Д.

¹²⁴ Згадування про будівництво фортець Себежа, Велижа та Заволоччя на землях, що належали ВКЛ, відбиває позицію литовських послів у Москві в 1537 р. «Которые новые городки поставлены, поставил, — казали вони, — государь ваш на нашего господаря землях». Твердо відхиляючи вимогу «те городки <.. .> разорити, чтоб их не было», бояри заявили, що їхній государ «Велик поставил на своей земле». У ході подальших переговорів литовські посли наполягали вже тільки на руйнуванні Себежа й Заволоччя, але і ця вимога не була задоволена, і фортеці залишилися за Москвою (Сб. РІО. Т. 59. Спб., 1887. С. 82, 85). С. Д.

¹²⁵ «Татари перевершують нас і в правосудді». — Критикуючи систему судочинства у ВКЛ, як застарілу й малоefективну, Литвин виражав настрої більшості литовської шляхти, що у 40—60-і рр. XVI ст. неодноразово зверталася на сеймах до короля з проханнями про зниження судових зборів,

удосконалованні структури судочинства, наданні шляхті права вибору присяжних писарів і суддів і т.д. У 50—60-х рр. XVI ст. більшість цих вимог задовольнили, що знайшло відбиття в Литовському статуті 1566 р. (Докладніше див.: Лаппо И. И. Литовский статут 1588 г. Т. I. Каунас, 1934; Любавский М. К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. М., 1915; а також прим. 126, 128—133, 134—144). С. Д.

¹²⁶ *Пересуд* — стародавнє міто за судовий розгляд, що походить, очевидно, ще з часів Київської Русі. У ВКЛ з часів вел. кн. Вітовта пересуд складав 10% від розмірів позову. Статут 1529 р. установив його розмір «от презысканя десятый грош, а от именя, яко будет стояти чого, водлуг его важности, а от земли рубль» (Статут Великого княжества Литовского 1529 г. / Под ред. К. С. Яблонскиса. Минск, 1960. С. 75). До початку XVI ст. пересуд стягувався і з позивача і з відповідача, потім тільки з позивача, що виграв справу (АЗР. Т. 2. Спб., 1848. С. 69). На прохання шляхти, що просила короля на сеймі 1551 р. про звільнення від сплати пересуду: «о пересуд и о вины, абы были от того вызволены», Сигізмунд II Август частково пристав на це прохання (РИБ. Т. 30. Юрьев, 1914. Стб. 188—189). С. Д., И. С.

¹²⁷ «...половини круціати...» — Мається на увазі крейцер, срібна монета, з XIII ст. що карбувалася в Тіролі, потім в Австрії і сусідніх країнах.. С.Д.

¹²⁸ Литвин має на увазі «навязку» — штраф, що стягувався за нанесення каліцтв, побоїв і образ. Ця юридична норма збереглася на території ВКЛ із XII—XIII ст. «Навязка», зазначеного Литвином розміру вже на початку XVI ст. стягувалася у ВКЛ за побиття шляхтича, нанесення йому поранень чи словесної образи («безчестя»); компенсація шляхтянці виплачувалася в подвійному розмірі. Той же розмір «навязки» шляхтичам зафіксований у статуті 1529 р.: «навязка» для представників інших станів була нижче (Статут Великого княжества Литовского 1529 года. С. 239; див. також: Максимейко Н. А. Источники уголовных законов Литовского статута. Киев, 1894). С. Д., И. С.

¹²⁹ *Кона* — рахункова грошова одиниця у Великому князівстві Литовському. А. Х.

¹³⁰ Мається на увазі штраф за вбивство — «головщина», «головщизна», досить типовий для середньовічного права. На білоруських й українських землях, що входили до складу ВКЛ, ця юридична норма, зафіксована ще «Руською Правдою», продовжувала діяти з часів Київської Русі. Розмір «головщизни» різнився в залежності від соціальної приналежності вбитого, причому «головщизна» для жінок була удвічі вища, ніж для чоловіків того ж стану. Цей штраф передбачений статутами ВКЛ 1529, 1566 і 1588 р. На сеймі 1551 р. шляхта, як і Литвин у своєму творі, вимагала, щоб за убивство карали «відповідно до божих законів», і король погодився, щоб за убивство карали смертю всіх підманих на місці злочину («на гарячій крові») — див.: РИБ. Т. 30. Стб. 191), але «головщизна» була збережена, спочатку як покарання для злочинців, які не заслужили, на думку суддів, смертної кари (наприклад, при ненавмисному вбивстві), а потім і як штраф, що сплачується і спадкоємцями страченого убивці (Докладніше див.: Максимейко Н. А. Указ. соч.; Лаппо И. И. Указ. соч. Т. I; Статут Великого княжества Литовского 1529 года. С. 229—230). С. Д.

По статуту 1529 р. страта через повіщення була передбачена для розбійників, злодіїв, якщо вони вчинили крадіжку вдруге або якщо вартість

украденого складала більш за 50 грошів, а також для іхніх пособників і приховувачів. Кара смерті загрожувала і браконьєру, спійманому на гарячому в чужому лісі, і навіть тому, хто більш 3 днів утримував у себе приблудну худобу чи коня. Так само каралося убивство батька чи матері, сестри чи брата (зроблене з корисливою метою); нанесення поранень за обтяжуючих обставин; напад на шляхетський маєток; напад під час війни на іншого воїна чи його обоз, що супроводжувалось нанесенням поранень чи побоїв; деякі військові злочини; насильство над посадовою особою великого князя, а також згвалтування. Спалення загрожувало особам, викритим у підробці велиокнязівських грамот і печаток. Крім того, вотчинна судова влада феодалів над селянами (див. прим. 132) створювала можливість застосування і вкрай жорстоких покарань, не передбачених статутом. Наприклад, при придушенні селянських заворушень у Жемайтії в 1537 р. за вбивство намісника великого князя четверо селян були повіщені, а один четвертований. Для виконання вироку засуджений передавався обвинувачу; однак він міг вступити з ним в угоду, відкупивши або передавши себе в рабство (про рабів у ВКЛ див. прим. 163), але статут 1529 р. заборонив такі угоди, загрожуючи за порушення вироку репресіями (Статут Великого княжества Литовского 1529 г. С. 230). С. Д.

¹³¹ «...доход називається лице». — украдена річ — «лице», «личне», — відповідно до литовських законів повинна була залишатися в судді а позивач одержував вартість украденого — «істинну». Це положення, уперше законодавчо зафіксоване в Судебнику Казимира 1468 р., пізніше було включено в привілей київським міщанам і Київський обласний привілей. Судячи з того, що в Полоцькому, Вітебському й Смоленському привілеях спеціально обумовлювалося, що поличне повинне бути повернуто позивачу, у руських землях ВКЛ спочатку діяли норми карного права, відмінні від норм власне литовських земель. По статуту 1529 р. поличне залишалося в судді, якщо обвинувачуваний не міг виправдатися, «нижли бы тот виноватый тое лицо во врагника нашего ценою выкупил». На сеймі 1551 р. у відповідь на прохання литовської шляхти Сигізмунд II Август встановив розмір викупу для поличного вартістю 100 коп (6 тис. грошів) — у половину (30 грошів), вартістю менш 10 коп (600 грошів) — у 12 грошів. При неспроможності злодія поличне поверталося власнику задарма. Відповідно до статуту 1566 р. викупна плата за поличне складала 12 грошів, але зберігалася і можливість повернення його власнику задарма (Старостина И. П. Некоторые особенности развития права восточнославянских земель в Великом княжестве Литовском // Россия, Польша и Причерноморье в XV—XVIII вв. М. 1979. С. 118—134). С. Д, И. С.

¹³² В законодавчих пам'ятниках ВКЛ довгий час не було повних і точних правил визначення підсудності. Уперше це питання докладно відбито в статуті ВКЛ 1566 р. Розвиток і зміцнення у ВКЛ імунітету сприяли затвердженю підсудності за підданством. Загальним правилом при цьому було звертання за судом до тієї влади, у підпорядкуванні якої знаходився відповідач. Відповідно до цього принципу були сформульовані положення загальноземського привілея вел. кн. Казимира литовському боярству 1447 р. Згідно Судебнику Казимира 1468 р. піддані боярина по позовах інших осіб підлягали суду самого боярина, і тільки якщо той відмовлявся судити, у суперечку мав утрудитися воєвода. Ці ж принципи діяли в судовій практиці. У статуті ВКЛ 1529 р. у постановах про суд над приватновладними підданими застосовувалася і підсудність за підданством,

і (рідше) підсудність по місцю затримки. Литвин виступав проти підсудності за підданством, вважаючи більш ефективним підсудність за місцем здійснення злочину або затримки злочинців. Але така пропозиція, очевидно, не відбивала думок більшості шляхти і наступне законодавство в основному зберігало підсудність за підданством. Остаточно це було закріплено статутом ВКЛ 1588 р., що установив (разд. IV, ст. 29), що підданий, де б він ні скоїв злочини, повертається на суд його пана (Старостина И. П. Указ. соч. С. 128—130; Істория Литовской ССР с древнейших времен до наших дней. Вильнюс, 1978. С. 69—70, 111). *И. С., С. Д.*

¹³³ Згідно статуту 1529 р. (розд. XIII, ст. 24) за знахідку заблукавшого коня, той, хто знайшов одержував від власника 6 грошів, ще 6 грошів надходили представнику адміністрації, якому той, хто знайшов тварину, під страхом суворого покарання повинен був передати його в триденний термін. *С. Д.*

¹³⁴ Відповідно до практики, що здавна існувала у ВКЛ у статуті 1529 р. [розд. VI, ст. 3 (4), 3 (15), 14] для виклику до суду потрібно було відправити відповідачу «позов», тобто повістку офіційної особи, що виконували судові функції: самого великого князя, воєводи, намісника і т.п. Тільки у випадку неявки до суду після направлення двох позовів за статутом 1529 р. (роздел VI, ст. (4) 3) за відповідачем посилається служитель суду — децький (див. про децькового прим. 136). *И. С., С. Д.*

¹³⁵ *Вижи* призначалися намісниками і воєводами звичайно з числа їхніх слуг, найчастіше децьких (див. прим. 136) для огляду місця події, офіційного свідчення про факти правопорушень. Винагороду, отримана за виконання своїх функцій, вижи частково передавали наміснику. Пізніше вижи були перейменовані у вузних. На (сеймі 1551 р. литовська шляхта просила, щоб вижи (вózní), які діяли на Підляшші, що належало ВКЛ, обиралися і супроводжувалися при виконанні ними обов'язків свідків з числа місцевої шляхти й одержували помірнішу плату. Сигізмунд II Август ухвалив, що надалі в ózní будуть одержувати по грошу за кожну милю шляху, подолану ними при виконанні своїх функцій. Питання про приношення вózними присяги і шляхтичах-свідках остаточно врегулював статут ВКЛ 1566 р., що зберіг за воєводами право призначати вózных (Лаппо И. И. Указ. соч. Т. I. С. 14—16; Zakrzewski A. Wiż w prawie litewskim XVI w. // Czasopismo prawno-historyczne. Т. XXXVII. Z. 2. 1985. S. 153—164). *С. Д.*

¹³⁶ *Децьким* називалася особа, яка посилається судом для доставки обвинувачуваного в суд, для його затримки, або арешту, або ж для виконання рішення суду, у тому числі для здійснення стягнення. Децький не посідав постійної посади, а виконував свої обов'язки з доручення воєвод, намісників і інших представників адміністрації. Плата, одержувана ним, називалася децькованням; про розміри децьковання див.: Статут Великого княжества Литовського, 1529 г. Розд. VI, ст. (28), 27. *С. Д., С. И.*

¹³⁷ Литовські князі і пани, а також великоінзівські «урядники», тобто посадові особи, відповідно до статуту 1529 р. (а також і раніше), не підлягали суду намісників, як бояри-шляхта. Право юрисдикції над ними мав тільки великий князь і Рада панів, що, зрозуміло, значно ускладнювало судовий процес із представниками родової аристократії для рядового шляхтича. Шляхта ВКЛ наполягала на закладенні в повітах виборних земських судів, яким за польським зразком були б підсудні не тільки рядові шляхтичі, але і князі, пани і

«урядники». Шляхті вдалося домогтися свого на Бельському сеймі 1564 р. і на Віленському сеймі 1565 р., що і закріпив II статут ВКЛ у 1566 р. Місцеві виборні шляхетські суди одержали право судити всіх землевласників повіта. Були реформовані і суди намісників: право суду над шляхтою за деякими, переважно карними, справами (напади на будинок, підпали, розбій на дорогах, згвалтування, убивства шляхтичів і підробки) зберіг у кожному повіті тільки один гродський суд, підлеглий старості (Істория Литовской ССР... С. 93—94). С. Д.

¹³⁸ Спочатку судові рішення намісників і воєвод вважалися остаточними, і у випадку їхнього оскарження великий князь не переглядав рішення, надаючи незадоволеному лише право позиватися із самими суддями і зажадати від них відшкодування понесеного в результаті їхнього вироку збитку. Це зафіксував і I статут ВКЛ 1529 р. (Розд. VI, ст. 2); але якщо скарга виявлялася необґрунтованою, позивач мав заплатити досить високий штраф: 12 коп (720 грошів). Подібна практика існувала й у Польщі, але там вже в 1523 р. остаточно оформився інститут апеляції: у більш високій судовій інстанції процес продовжувався між позивачем і відповідачем, а не між позивачем і суддею. Невдоволення шляхти ВКЛ існувачою практикою, виражене Литвином, було враховано укладачами II статуту 1566 р., де всій шляхті було надано право апеляції на рішення повітових судів до маршалка ВКЛ і короля (Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak. Op. cit. S. 180, 282—283; Любавский М. К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. М., 1892. С. 639—646). С. Д.

¹³⁹ *Вадіум* (vadium) — застава. Суть вадіума полягала в обов'язку, узятому на себе деякою особою добровільно за договором чи встановленою для нього владою, виплатити певну суму у випадку невиконання яких-небудь зобов'язань чи здійснення правопорушення, якому цей вадіум мав перешкодити (наприклад, здійснення висловленої раніше погрози убивства, збройного нападу на маєток). Вадіум, у кожнім конкретному випадку встановлюваний великим князем чи його представниками, був часто дуже високий, досягаючи навіть однієї-двох тисяч гривень, і стягувався з винного на користь влади (Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M. Op. cit. S. 154, 168). С. Д.

¹⁴⁰ «...усякий призначається у свідки в будь-яких справах, крім межових». — Згідно I статуту Великого князівства Литовського в межових справах передбачалися свідчення 6 чоловік і їхня присяга (Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Розд. VIII. Ст. 1). С. Д.

¹⁴¹ Побажання про введення у ВКЛ (за польським зразком) спеціальних книг, призначених для запису купчих і інших приватних актів, висловлене Литвином, було реалізоване в 1566 р., у зв'язку з організацією земських і гродських судів (див. прим. 137), однією з функцій яких була й нотаріальна діяльність — ведення земських та гродських книг. С. Д.

¹⁴² Відповідно до Судебника Казимира, при виклику до суду по земельній справі відповідач мав stati перед судом через 4 тижні після повідомлення такий самий термін зазначено у пізніому (так званому Слуцьком) списку I статуту (розд. VI, ст. (5), 4). И. С.

¹⁴³ Йдеться про I Литовський статут 1529 р. А. Х.

¹⁴⁴ Такий розмір штрафу за волів і корів зазначено у I статуті ВКЛ 1529 р. (разд. XII, ст. 8). И. С.

¹⁴⁵ Див. прим. 131.

¹⁴⁶ «...от воно святе право». — Положення про покарання, пропорційне тяжкості скоєного, було внесено до ст. 3 Привілея 1447 р. про покарання тільки по суду. У Судебнику Казимира 1468 р. цей принцип знайшов відбиття у формулі, що перегукувалася з євангельським висловом «по справах»: «А коли злодея въдадуть с права, а чим его възвелят казнити по его делом». Ця ж формула була поширена в давньоруській писемності, діловій писемності Великого князівства Литовського. Вона знайшла відбиття в положенні про покарання судом «подлуг их великости проступков» загальноземського привілея. Разом із проголошеним принципом особистої відповідальності це положення загальноземського привілея було включено й у деякі обласні привілеї, у яких воно було охарактеризовано, як «права вольная, християнская, добрая и справедливая». Ця ж формула ввійшла в I Литовський Статут (разд. I, ст. 1), у якому з посиланням на християнське право великий князь зобов'язався карати тільки за судом «нижли бы первой в суде явным врадом права хрестьянского... бы были поконаны, которые по суде и таковом поконани водле звычаю и прав хрестьянских мають быти караны и сказываны подле тяжкости а легкости выступов своих». Ці норми як найбільш важливі правові волі були внесені також у статути 1566 і 1588 р. Однак проголошенні принципи, як ремствував Михалон, не завжди могли знайти реальне застосування (Старостина И. П. Судебник Казимира 1468 г. // Древнейшие государства на территории СССР. 1988—1989. М. 1991. С. 236—240). *И. С.*

¹⁴⁷ Два воєводства — Віленське й Трокське — були створені у ВКЛ у 1413 р. Під «присудом» віленського й трокського воєвод знаходилася інша територія держави, у зв'язку з чим у їхню компетенцію входила безліч питань, до них стікалися і всі скарги на дії намісників. Особливо незручною така система була для жителів околиць ВКЛ, змушених для вирішення своїх справ їздити в Вільно або Троки (суч. Тракай). Воєводи здійснювали поїздки територіями своїх воєводств, іноді супроводжували короля в Польшу, тобто далеко не завжди прохачі могли застати їх на місці. Крім того, така система, надаючи воєводам владу на величезній території, ускладнювала досить ефективний контроль з їх боку за діяльністю намісників. За адміністративною реформою 1566 р. крім названих у ВКЛ були утворені Новогорудське, Брестське, Полоцьке, Вітебське, Мінське й Мстиславське воєводства; крім того, правами воєводства користалася Жемайтія, керована не воєводою, а генеральним старостою. Більшість воєводств своєю чергою поділялися на повіти, де тоді ж були утворені особливі суди (див. прим. 137). *С. Д.*

¹⁴⁸ I Литовський статут передбачав розгляд у Вільні кримінальних справ протягом п'яти останніх тижнів Великого Посту (див.: I статут ВКЛ 1529 р., разд. VI, ст. (5) 4). *С. Д.*

¹⁴⁹ Інші джерела подібних відомостей не повідомляють. Деяка подібність існує між постановами про татьбу Судебника Казимира 1468 р. і Судебником Івана III 1497 р. (Про закони Вітовта див.: Старостина И. П. Судебник Казимира 1468 г. С. 259—277). *И. С.*

¹⁵⁰ В цей час у ВКЛ система шкільного навчання була розвинута слабко; діяли лише початкові (найчастіше парафіяльні) школи, і для продовження освіти литовці були змушені їздити за кордон. Литвин шкодує про відсутність у ВКЛ «гімназій», тобто середніх шкіл, виражаючи при цьому настрої передової

частини шляхти; про школу такого типу — колегії у Вільно (суч. Вільнюс) чи Ковно — литовська шляхта клопотала на сеймі 1568 р. (Ochmannski M. Historia Litwy. Wrocław, 1982. S. 149). С. Д.

¹⁵¹ У часи Литвина, та й пізніше, аж до XVII ст., у ВКЛ діловодство велося переважно на руській (староукраїнській) мові, і кирилична писемність дісталася серед населення князівства, у тому числі і на етнографічно литовських землях, широке поширення. С. Д.

¹⁵² *Ескулап* — у Древньому Римі (з III ст. до н.е.) бог лікування (відповідає грецьк. Асклепію). А. Х.

¹⁵³ Див: «Juk ir ignis (ugnis) ir unda (vanduo), aer (oras), sol (saulė), mensis (mēnesis), dies (diena), noctis (naktis), ros (rasa), aurora (aušra), deus (dievas), vir (vyras), devir t. y. levir (dieveris), nepotis (nepotis, anūkas), neptis (anūkė), tu (tu), tuus (tavas), meus (mano), suus (savo), levis (lengvas), tenuis (tévas), vivus (gyvas), juvenis (jaunas), vetustus senis (senas), oculus (akis), auris (ausis), nasus (nosis), dentes (dantys), gentes (gentys), sta (stok), sede (sédék), verte (versk), inverte (iversk), perverte (perversk), aratum (artu), occatum (aketu), satum (sétu), semen (sémenys, sékia), lens (lęssis), linum (linai), canapum (kanapės), avena (aviža), pecus (pēkus, gyvulys), ovis (avis), anguis (angis), ansa (asa), corbis (gurbas), axis (ašis), rota (ratas), jugum (jungas), pondus (pundas), culeus (kūlė), callis (kelias), cur (kur), nunc (nünai), tractus (trauktas), intractus (itrauktas), pertractus (pertrauktas), extractus (ištrauktas), mercitus (merktas), immerctus (imerktas), sutus (siütas), insutus (isiütas), versus (verstas), inversus (iversas), perversus (perverstas), primus (pirmas), unus (vienas), duo (du), tres (trys), quinque (penki), sex (šeši), septem (septuni). Литовські відповідники латинських слів наведені за виданням: Mykolas Lietuvis. Apie totorių, lietuvių ir maskvenų papročius. Dešimt ivairaus istorinio turinio fragmentų // Vertė Ig. Jonynas. Vilnius, 1966. Р. 50. В. Матузова.

Деякі відповідники литовських слів латинським у трактаті Михалона дав X. Гарткнох, повніший список їх представив М. Преторіус, залишивши без пояснень деякі слова. Є литовські переклади латинських слів і у виданнях Мірошника й Антоновича. Найбільш повний і правильний переклад латинських слів на литовську зроблений у виданні 1966 р. Він зроблений Іонінасом (порівн.: Hartknoch Ch. Selectae dissertationes historicae. 1679. Р. 92—93; Pretorius M. Deliciae Prussiae. XVI, 6, 1971; Ročka M. Mykolas Lietuvius. Vilnius, 1988. Р. 91—92; Zabulis H. Op. cit. Р. 181). И. С.

Версія про римське походження литовців була сформульована ще польським істориком Яном Длугошем, який стверджував, що «мова в литовців латинська, з невеликими тільки змінами». На цій підставі він або його знайомі литовці, імовірніше всього, студенти Krakівського університету, створили теорію про заснування Литовської держави вихідцями з Древнього Рима (Ochmański M. Op. cit. S. 21). Ця точка зору знайшла численних послідовників: її дотримувалися М. Меховський (Трактат о двух Сарматиях. С. 98), укладачі Хроніки Литовської й Жмойтської і Хроніки Біховця (ПСРЛ. Т. 32. С. 15, 128—129), М. Стрийковський, який наводить кілька варіантів цієї легенди (Stryjkowski M. O poczatkach... S. 48—79) і ін. Версія Михалона відрізняється від інших ретельним порівняльним аналізом основних понять латинської і литовської мов, свідчить про чудове володіння ним і литовською мовою і латиною, про його мовне чуття. Але відзначенні збіги багатьох слів у литовській й у латині пояснюються тим, що вони походять від спільних іndoєвропейських

коренів, а литовська мова, як і латини, зберегла багато форм, втрачених в інших мовах іndoєвропейської групи.

Зазначена теорія дістала поширення серед магнатів і частини бояр — шляхти ВКЛ. Походження литовських князів і бояр від легендарного римлянина Палемона і його супутників повинне було довести стародавність Литовської держави, обґрунтувати його право на незалежне існування, підкреслити перевагу литовської шляхти над польською. Якщо вірити хроніці Биховця, литовські пани ще на з'їзді в Луцьку (1429 р.) заявляли «мы шляхта старая, римская», а поляки «были люди простые» і герби свої дістали від чехів «великими дарами» (ПСРЛ. Т. 32. С. 153). Очевидно, версія про походження литовських князів від римської знаті поширювалася й на противагу претензіям московських князів на походження від імператора Августа, викладених у «Сказанні про князів володимирських». С. Д.

¹⁵⁴ Цезар, Гай Юлій (102 чи 100—44 р. до н.е.), римський полководець, диктатор. У результаті його походів 58—51 р. до н.е. римлянами була завойована північна частина Галлії. Щоб позбавити галлів можливих союзників, Цезар двічі (у 55 і 54 р. до н.е.) починав експедиції в Британію і двічі (у 55 і 53 р. до н.е.) переходив Рейн. С. Д.

¹⁵⁵ Флор, Луцій (чи Юлій) Анней (II ст. н.е.), римський історик. У творі «Епітоми», або «Дві книги витягів з Тита Лівія про усі війни за 700 років» (видані у Відні в 1511 р., у Krakovі в 1515 р.), він виклав історію римських завоювань з найдавніших часів до початку I ст. н.е. Хоча праця Флора містить фактичні помилки, носить риторичний характер і являє собою компіляцію з Тита Лівія й інші історики, він дуже вплинув на європейську історіографію XV—XVII ст. Цей твір крім Литвина широко використовували Длугош, Кромер, М. Бельський, Стрийковський. С. Д.

¹⁵⁶ Литвин помиляється, поміщаючи Плотели на березі Балтійського моря, що, очевидно, свідчить про його досить поверхневе знання географії Західної Литви — Жемайтії. С. Д.

¹⁵⁷ Ятвяги — балтійське плем'я, споріднене з прусами та литовцями. Жили по середній течії р. Німану, у верхів'ях р. Нарева, у джерелах згадуються з кінця X ст. У 1283 р. велика частина території ятвягів була захоплена хрестоносцями. Частина ятвягів пішла до Литви і порівняно швидко асимілювалася. С. Д.

¹⁵⁸ «...роксоланів чи русинів». — Роксолани — антична назва одного із сарматських племен Поволжя і Приуралля, що раніше, до навали гунів у IV ст. н.е., жило в Причорномор'ї (Смирнов К. Ф. О погребениях роксолан // Вестник древней истории. 1948. № 1. С. 213—219). Про етнонім «русины» див. прим. 13. Литвин роксоланами та русинами називає предків білорусів та українців. С. Д., А. Х.

¹⁵⁹ Баскаки — чиновники монгольського хана, до обов'язку яких входили насамперед перепис населення, збір данини і доставка її в Золоту Орду. В Заліссі баскацька організація була створена в середині XIII ст. і очолювалася «великим володимирським баскаком». Жорстокість і сваволя баскаків неодноразово викликали повстання; найбільший розмах мало Тверське повстання 1327 р., незабаром після якого хани були змушені припинити надсилати до Залісся баскаків, доручивши збір данини безпосередньо князям (див.: Зимін А. А. Народные движения 20-х гг. XIV в. и ликвидация системы

баскачества в Северо-Восточной Руси // Известия АН СССР. Серия: История и философия. Т. IX. 1952. № 1). С. Д.

¹⁶⁰ Приписуючи литовським князям визволення руських земель від татар, Литвин виражав офіційну точку зору правлячих кіл ВКЛ, сформульовану, зокрема, у «Літописці великих князів Литовських» (Пашуто В. Т. Указ. соч. С. 70—71). Входження наприкінці XIII — початку XIV ст. до складу Литовської держави центральних та північних земель колишньої Київської держави було результатом компромісу між литовськими князями і феодалами цих земель, змушеними шукати в Литві захисту від агресії ординських ханів і хрестоносців, оскільки розорене Залісся ще не консолідувало сили для здійснення своєї загарбницької політики. Хоча замість данини татарам руські землі, що увійшли до складу ВКЛ, мали нести повинності на користь литовських князів, у цілому їхнє становище було сприятливішим, ніж залісських земель, що відчували усю вагу ординського ярма. Більш розвинуті, руські землі зберегли й у складі ВКЛ внутрішню єдність; були збережені і привілеї місцевих князів і бояр, давньоївські юридичні норми й інші «старини». При цьому сама Литва зазнала потужного впливу руської культури, права, звичаїв (Хорошкевич А. Л. Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV — начале XVI в. // Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское население и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982. С. 69—150). Заслуговує на увагу і точку зору, висловлена І. Б. Грековим, згідно якій Вільно до прийняття литовськими князями католицтва було одним з потенційних центрів (поряд з Москвою і Твер'ю) підбиття руських князівств у єдину державу (Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений.. С. 17, 39, 41, 156; он же. Восточная Европа и упадок Золотой Орды. М., 1975. С. 482—486). С. Д.

¹⁶¹ Аукштайтський князь *Міндовг* (Міндаугас) (бл. кінця 30-х рр. XIII ст. — 1263 р.) об'єднав під своєю владою Східну і Західну Литву — Аукштайтію й Жемайтію, а також Чорну Русь з містами Новогрудком, Слоніном та Волковиськом. Прийняття Міндовгом католицтва (1251 р.) і коронація з благословення Папи королем Литви (1253 р.) були результатом його компромісу з Лівонським орденом, при цьому Міндовг уступив Чорну Русь своєму зятю Волинському князеві Шварну Даниловичу і втратив контроль над Жемайтією. Після розгрому жемайтами хрестоносців біля оз. Дурбе в 1260 р. Міндовг повернувся до язичества, уклав із кн. Олександром Невським союз проти Лівонського ордену і знову підкорив собі Чорну Русь. У 1263 р. Міндовг разом із двома синами був убитий у результаті змови невдоволених представників племінної знаті на чолі з кн. Довмонтом (докладніше див.: Пашуто В. Т. Указ. соч.). Порушуючи хронологію, Литвин зображує коронацію литовського князя Міндовга як акт, що завершує приєднання до Литви руських земель. У дійсності перераховані Литвином землі і міста за Міндовга ще не підкорялися Литві. Волинська, Подільська, Київська, Сіверська землі, північна частина Смоленського князівства з містами Торопцем і Білою були приєднані до ВКЛ лише в правління вел. кн. Ольгерда (див. прим. 35), а Вязьма і Дорогобуж були захоплені ВКЛ тільки при вел. кн. Вітовті (див. прим. 40). Новгород і Псков до складу ВКЛ не входили, а Великі Луки, у 1486 р. приєднані до Московської держави, якийсь час до цього знаходилися в подвійному литовському і новгородському підпорядкуванні. Литвин відбиває

тут погляд велиокнязівської канцелярії ВКЛ, досить звичайний для істориків Литви. М. Стрийковський, наприклад, вважає, що вел. кн. Вітовтом Новгород і Псков були приєднані до володінь литовських князів (Stryjkowski M. O poczatkach... S. 367—368). Порівн. ком. 115. С. Д.

¹⁶² Владислав II Ягелло (Ягайло) (бл. 1351—1434 — вел. кн. литовський з 1377 р., король польський у 1386—1434 р., засновник династії Ягеллонів (1386—1572). Був сином литовського князя Ольгерда. Унія Литви і Польщі, укладена в результаті його династичного шлюбу з королевою Польщі Ядвігою, була спрямована не проти «ворога імені християнського», як стверджує Литвин, а проти агресії, що загрожувала обом державам, Тевтонського ордена. С. Д.

¹⁶³ Статут ВКЛ 1529 р. зберіг у ВКЛ рабів — «невольную челядь», що складала зазвичай безпосередню робочу силу двору феодала. Джерела рабства, відповідно до статуту, — походження від батьків-рабів, полон, заміна рабством страти за згодою обвинувачів і шлюб вільної людини з невільницею. Допускалася і не зафікована в статуті самопродаж до рабства (за винятком голодних років), заборонялося перетворення на раби за борги (Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа, С. 148—153). Неволя була обмежена статутом 1566 р. і знищена, за винятком неволі військовополонених, статутом 1588 р.; значна частина колишньої невільної челяді, особливо у велиокнязівських маєтках, отримала невеликі земельні наділи і перетворилася в кріпаків-городників (Похилевич Д. Л. Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. Львов, 1957. С. 76—82). С. Д.

¹⁶⁴ Йдеться про право феодалів ВКЛ на вотчинну юрисдикцію. Див. прим. 132. С. Д.

¹⁶⁵ «...ми беремо податки на захист держави ...обходячи власників землі.» — Литвин, мабуть, має на увазі серебщину. Ця грошова подать, призначена для нестатків оборони держави, у XVI ст. стягувалася у ВКЛ із панів і шляхти лише з їхньої згоди. Постанови про її збір приймалися сеймом ВКЛ у 1522, 1529, 1534, 1540, 1542 р. Як правило, податок стягувався і з підданих-феодалів ВКЛ, і з городян, і з духівництва, а в деяких випадках (у 1529, 1534 р.) — і з селян великого князя. Серебщина стягувалася з сохи або з визначеного числа селянських «служб», але платили її (хоча й у зменшенному розмірі) і городники і безземельні люди, які володіли будинками. Розмір обкладання міст визначався в залежності від їхнього економічного стану. У 1529 р., наприклад, Вільно мало заплатити 1500 коп грошів, Ковно — 30 коп грошів, містечко Мости — 3 коп грошів і т.п. Сейм 1551 р. знову прийняв постанову про серебщину, але, хоча через неврожай сплата була перенесена на 1552 р., а потім на 1553 р., значна частина шляхти ухилилася від неї (Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа. С. 28—35). С. Д.

¹⁶⁶ «...початий вимір усіх земель і ріллей, [що належали] як шляхти, так. і простому люду». — Цілком ймовірно, Литвин має на увазі волочну поміру, уперше застосовану ще вел. кн. Вітовтом на землях Підляшша — території по берегах середнього Бугу, що була приєднана до ВКЛ, але зберегла значні сліди польських звичаїв і норм. Цю же систему використовував і Сигізмунд I (1506—1548 р.), а його дружина королева Бона провела волочну поміру у своїх маєтках, отриманих від чоловіка в Пінському, Клецькому, Городецькому, Кобринському староствах (Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского

государства. С. 242). Але широкомасштабна операція по проведенню горілочної поміри в маєтках великого князя і їхньому розмежуванню з приватними маєтками була почата у ВКЛ у 1557 р., після видання Сигізмундом II Августом «Устави на волоки», що визначив принципи проведення поміри і повинності селян і іншого населення, що одержувало волоки (див.: Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа). У ході поміри ділянка землі, де містилося село, розподілявся на три поля, а кожне поле — на однакові смуги по 11 моргів (бл. 7,12 га). Кожен двір одержував ділянки в трьох полях, що складало волоку (бл. 21, 35—21, 36 га). Однак вимір у волоках велиокнязівських, а потім і приватних земель, так і не призвело, усупереч надіям Литвина, до оподаткування землевласників пропорційно площі їхніх володінь. С. Д.

¹⁶⁷ «...на прикладі Тамари і Ревекки». — Ревекка, дочка Вафугла Арамеянина з Месопотамії, дружина Ісаака, сина Авраама і Сари, народила двох близнюків Ісава і Якова (Бут. 25). Тамара, дружина Хіра, народила після його смерті двох синів-близнюків Фареса і Зара від батька Хіра, Юди, сина Лії та Якова (Бут. 38). И. С.

¹⁶⁸ Иc., 3. A. X.

¹⁶⁹ «...у придане жінці призначається визначена частина спадщини». — Права дочок шляхти на спадкування родового майна підтвердила 9 стаття III роздягнула статуту ВКЛ 1529 р. Але основним правом жінок привілейованих станів у ВКЛ було право на придане і «віно» — забезпечення чоловіком на своїх маєтках і іншому майні суми, що у два рази перевищувала розмір отриманого приданого. Запис «віна» була узаконена ще привілеєм литовським боярам 1413 р. Придане було обов'язковим і могло стягуватися по суду. Позбавутися його шляхтянка могла, лише вийшовши заміж без згоди батьків або старших родичів або образивши матір. Але розміри приданого звичайно були менше частки синів, при цьому родичі намагалися замінити земельні володіння грошима. Стаття, що згадується Литвином 7, IV розділу статуту 1529 р. забезпечила за дочками на випадок смерті батьків придане в розмірі чверті всього сімейного майна; але при житті батьки могли самі призначати розмір приданого, з тим, однак, щоб придане у всіх дочок було одного розміру (Валиконіте И. М. Социально-экономическое и правовое положение женщин в Великом княжестве Литовском (конец XV — первая половина XVI в.) и его отражение в первом Литовском статуте. Автореф. канд. дис. Вильнюс. 1978. С. 7—10). С. Д.

¹⁷⁰ Ослам Солтан — див. прим. 69.

¹⁷¹ Омельдеш — ім'я, мабуть, походить від «імелъдеш» — термін, що ним обозначали молочного брата. М. У.

¹⁷² «...Сорок Татар». — Сороктатари (Keturiasdesimt Totoriu) на початку XVI ст. — Кирклени — у наш час селище в 16 км від Вільнюса. Перші поселення татар у Литві виникли після успішного походу Вітовта проти Заволзької орди в 1397 р. Полонені татари були приведені до Литви, оселені в околицях Вільно і Трок, переважно по ріці Вакі (літ. Воке). Незабаром татарські поселення виникли і на білоруських землях (під Гродно, Новогрудком, Ошмяной, Лідой, Оршай, Мінськом, Клецьком та ін.), під Смоленськом, потім і на Волині. Нашадки полонених і добровільних переселенців (союзних литовським князям ординських царевичів і мурзів і їхніх загонів, що знайшли притулок у Литві), звичайно називаються в історіографії литовськими татарами,

увійшли до складу служивих людей ВКЛ, користалися в судових і майнових справах шляхетськими правами, володіли землею і кріпаками, але через своє віросповідання не дістали права брати участь у сейміках і сеймі. У першій половині XVI ст. більшість татар у ВКЛ слов'янізувалося, що звичайно пропонується змішаним шлюбам, офіційно забороненим через наполегливу вимогу католицького духовництва лише в другій половині XVI ст. Вже на початку XVI ст. литовські татари дотримувалися одношлюбності (Докладніше див.: Думін С. У., Канапацкій І. Б. Беларускія татары. Минулае і сучаснасць; Kruszyński S. Tatarzy litewscy. Warszawa, 1938). Згадуване Литвином шляхетське село Сорок Татарів відноситься, очевидно, до числа найдавніших татарських поселень у Литві, створених ще за Вітовта. Його назва виникла, мабуть, у зв'язку з поселенням на цьому місці великої групи татар. По перепису литовського війська 1528 р., сороктатарські (кирклянські) татари виставляли, у татарський прапор Трокського воєводства 26 чоловік (РИБ. Т. 33. 1915. Ст. 112—113), а в ревізії татарських маєтків ВКЛ 1559 р. поіменно названі 119 татар-чоловіків (включаючи дорослих синів татар-землевласників) (ЦГАДА. Ф. 389. Ед. хр. 569. Л. 270—300). Використана Литвином легенда про їхнє походження від спільног о предка, очевидно, відбиває традицію спільної родоплеменної належності, принесену предками жителів Сорок Татар із Золотої Орди. Існували у ВКЛ татарські стяги-хорунжества (Найманське, Юшинське, Ялогрське, Баринське, Кондрацьке та ін.), чиї назви походять від назв золотоординських улусів (найман, ушин, ялогр, барин, конграт), спадково очолювані представниками татарської аристократії, традиційно (у більшості випадків, мабуть, — з моменту поселення у ВКЛ) поєднували визначені групи татар. Зокрема, жителі Сорок Татар і багатьох інших татарських околиць Трокського воєводства входили до Юшинського хорунжества (докладніше див.: Думін С. У., Канапацкій Б. Указ. соч.). С. Д.

¹⁷³ Посилання Литвина на Священне писання вірні. А. Х.

¹⁷⁴ *Крено* — термін, що у Жемайтії позначав викуп нареченої нареченим, виплачуваний ним батькам нареченої. У цьому значенні єдиний раз згаданий Михалоном. Подібна плата відома й у древній Латвії. Пізніше, як свідчать документи, що відносяться до 1553—1711 р., значення терміна змінилося. «*Крено*» у Жемайтії стали одержувати не батьки, а хазяїн залежного (велдомого), людини, дочка якого виходила заміж. К. Яблонскис вважав «*крено*» одним з різновидів дарунка, яким робили почесть батькам нареченої. «*Крено*» можна порівняти з так званим «*поклоном отповеданья*», що сплачується паном людиною, яка іде від нього. Різновиди подібного мита існували й в інших частинах ВКЛ під назвою куниця. З посиленням покріпачення мито стали стягувати з батьків нареченої, оскільки феодалу було легше одержати його від своїх селян. Певну подібність це мито мало з руською весільною «*куницею*» і з польською «*куною*». (Jablonskis K. Lietuviški žodžiai Lietuvos didžiosios kunigų kštystės oficialiuju raštu kalboje ir jų reiksme Lietuvos kultūros ir visuominės istorijai // Jablonskis K. Op. cit. P. 272; Валиконите И. М. Указ. соч. С. 19; Lesinski B. Wielkopolska «*kuna swadziebna*» z XIII wieku // Czasopismo prawno-historyczne. Т. XXX, z. 2. 1978. S. 203—212). И. С.

¹⁷⁵ Посилання Литвина не зовсім точне. Див.: Еклезіяст, 7, Сирах 25. А. Х.

¹⁷⁶ «...однак у нас належать їм формеці... які варто довіряти лише сильним духом чоловікам». — Про право шляхтянок успадковувати родові маєтки див.

прим. 169. Удови шляхтичів успадковували «віно», а якщо чоловік не залишав заповіту або заповідав опіку над малолітніми дітьми дружині, то до їхнього повноліття вдова, згідно 6 ст. IV розд. статуту 1529 р., ставала на чолі родини і верховним розпорядником сімейного майна. Але у випадку повторного виходу заміж удова втрачала право на сімейні маєтки, зберігаючи лише «віно». Спочатку, як відзначалося, розмір «віна» мав удвічі перевищувати придане, пізніше було обговорено, що «віно» не може складати більш третини вартості маєтків чоловіка (Валиконіте И. М. Указ. соч. С. 9—12). При укладенні шлюбів між представниками магнатства ВКЛ розмір «віна» міг бути дуже великий. Так, наприклад, значні володіння після смерті Станіслава Гаштольда зберегла його вдова Барbara, уроджена Радзивілл, з якою у 1547 р. таємно обвінчався Сигізмунд II Август (1520—1572), ще будучи литовським великим князем (з 1529, реально з 1545), у з 1548 р. польський король, коронований у 1550 р. Виступ Литвина проти права вдів успадковувати земельні угіддя, очевидно, може служити додатковим аргументом проти точки зору, що ідентифікує М. Литвина з М. Тишкевичем, який суттєво поправив своє матеріальне становище в результаті шлюбу (у 1533 р.) з вдовою князя М. Л. Глинського (Юргиніс Ю. М. Посольство Михаїла Литвина у крымського хана в 1538—1540 гг. // Россия, Польща и Причерноморье в XV — XVIII вв. М., 1979. С. 88). С. Д.

¹⁷⁷ Звичай, що існував у поганській Литві, видавати дочок бояр заміж тільки за згодою великого князя був зв'язаний з визнанням права жінок успадковувати землю. Санкціонуючи їхні шлюби, великий князь зберігав за собою контроль над переходом земель в інші руки (у спадщину чи у вигляді приданого) і, отже, по виконанні військової служби. За привілеєм Ягайла 1387 р. право вільно видавати дочок заміж одержали бояри-католики; вел. кн. Сигізмунд Кестутович у 1434 р. надав це право і православним боярам. У статуті 1529 р. (розд. IV, ст. 15) шляхтянці надавалося право виходити заміж по своїй волі, але на практиці обов'язковим була згода батьків чи родичів, інакше вона позбавлялася приданого (Валиконіте И. М. Указ. соч. С. 13). С. Д.

¹⁷⁸ Сакони (Sacones) латинізована форма прізвища Саковичі, похідна від Сака (Sak). Уперше литовський боярин Станіслав Сак згаданий в акті городельської унії 1413 р. з гербом Помян. Він відомий також у документах 1432 і 1433 р., в останньому виступає як староста дубинський. Найбільш відомий серед Саковичей Андрій Сакович, що був старостою трокським, намісником смоленським і полоцьким, трокським воєводою в 1458—1465 рр. Його син Богдан Андрушкович Сакович займав посади намісника брацлавського, королівського і земського маршалка, трокського воєводи. Литовський боярин Ян Довгирд і його нащадки також користувалися печатками з гербом Помян. Довгирд представляв з іншими боярами литовську сторону при оголошенні Віленської унії 1401 р.; у 1424 р. він був двірним маршалком Вітовта, займав також при ньому старство в Кам'янці Подільському. При Сигізмунді Кейстутовичі став віленським воєводою і продовжував займати цю посаду при Казимири. У XVI ст. рід Помян стає третьорозрядним. Земельні володіння литовських шляхтичів герба Помян знаходилися біля середньої Вілії і великих литовських озер. Вони сусідили з володіннями Сунгайловичей та Свірських, у тих і в інших був герб Лисиць. Сунгайлones, латинізована форма, похідна від Сунгайла. Уперше Сунгайла, один з видатних діячів з оточення Вітовта, згаданий у договорі 1398 р. при Вітовті в Гродно як староста

ковенський. Він брав активну участь у політичних подіях, з доручення Вітовта в 1409 р. відправився з посольством до великого магістра Ордена. Після унії в Городлі одержав герб Лисиць і став трокським каштеляном. Земельні володіння Сунигайловичей у XV ст. займали велику територію по берегах ріки Вілії, на північний схід від Вільни між Ошмяною та Швентянами. На сході вони межують з володіннями Свірських, які також мали герб Ліса (Semkowicz W. O litewskich rodach bojarskich, zbratanych ze szlachtą polską w Horodle // Lituano-slawica poznaniensis. T. III. Poznań, 1989. S. 41—48; Kelma E. Ród Sakowiczów i jego majątkości w XV w. i pierwszej połowie XVI w. // Ibid. S. 156—157.). *I. C.*

¹⁷⁹ Гедимін — литовський князь з 1316 по 1341 р., з іменем якого з'явується розширення і змінення князівства. *A. X.*

¹⁸⁰ В цьому уривку І. І. Лаппо побачив свідчення організації Вітовтом системи стратегічних доріг і фортець, не схожих на римські чи сучасні дороги. Шляхи Вітовта, навмисно приховані, проходили в глухих лісах чи по ненаселеній місцевості. Про діяльність Вітовта по будівництву мостів уперше згадано в законах Казимира 1468 р., що наказують забрукувати свої ділянки тим, хто це робив при Вітовті: «А також и где которых мосты мочивали за дядю нашего, за великого князя Витовта...» (див.: Lappo J. J. Istorinē Vytauto reikšmė // Praeitis. Т. II. Kaunas, 1933. Р. 53—54; Древнейшие государства на территории СССР. 1988—1989. М., 1991. С. 340). Спогади про походи Вітовта наприкінці XIV ст. Ст. Олександрович побачив і в написі про перемоги цього великого князя над татарами на збереженому фрагменті карти Ваповського Південної Сарматии, де в районі Середнього Дніпра зображене укріплений табір, а напроти нього — татарські вершники з луками (Gębarowicz B. Początki malarstwa historycznego w Polsce. Wrocław, 1981. S. 21; Alexandrowicz St. Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego, Poznań, 1989. S. 96.). *I. C.*

¹⁸¹ «...знищенні ціпками литвинов». — Цей сюжет відбитий у Хроніці Биховця, що містить повідомлення про похід Ягайла на Польщу. Нібито, коли литовці переплили через Віслу біля Завихоста, тримаючись за кінські хвости, Ягайло сказав: «Не потрібно нам (за допомогою) гармат захоплювати це місто». Він наказав кожному воїну кинути в місто по ціпку, після чого Завихост був спалений. З деякими відмінностями про те саме повідомляв і Стрийковський. У нього на першому плані — фігура Радзивілла, який згідно Стрийковському, запропонував усьому війську переправитися через Віслу уплав, тримаючи за хвости коней; по його ж (а не Ягайла) ініціативі місто було закидавши ціпками і спалене (ПСРЛ. Т. 32. С. 143—144; Stryjkowski M. O poczatkach... С. 299—300; Idem. Kronika... Т. II. С. 68; Улащик Н. Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. М., 1985. С. 104—105). *I. C.*

¹⁸² «Адже вони не чекали оголошення війни чи грубого вторгнення... // нападали на столичний град московитів Москву перед Великоднем і там з переможеними ворогами укладали мир». — Звістку про легендарний похід Ольгерда на Москву на Великдень (Великий день) Михалон міг почерпнути з літописів. У збережених списках у літописах Биховця та Єvreïnovському похід не датований. У Стрийковського в «Початках» він невірно віднесений до 1333 р. (Ольгерд став великим князем у 1345 р.), у «Хроніці» — до 1332 р., перекручене ім'я князя Дмитра Донського (тут він названий Дмитро Сімечко), у Хроніці Литовській й Жмойтській, де нерідкі хронологічні помилки, похід, описаний під 1375 р. Відповідно до Хроніки Биховця та Єvreïnovського

літопису, Дмитро Іванович безпричинно розірвав мир з Литвою, надіславши знаки війни — вогонь і шаблю — з повідомленням, що буде в землі Ольгерда «по красной весне и по тихому лету (тут і нижче цитати наводяться за Єvreїновським списком. — И. С.)». У відповідь Ольгерд послав запалену губку зі словами: «...у нас в Литве огонь есть... А яз у него буду на Велик день и поцелую его красным яйцом, щитом и с сулицею, а божиєю помошнею к городу Москве копие свое прислоню». Після цього Ольгерд із литовськими і руськими загонами виступив з Вітебська в похід, що увінчався успіхом. Дмитро, який виходив з боярами з церкви, побачив полки Ольгерда на Поклінній горі і поспішив укласти мир. Ольгерд на знак перемоги і слави «копие свое к городу прислонил». Згідно Стрийковському, який знов цю версію, а також за Хронікою Литовською й Жмойтською, автор якої використовував Стрийковського, Ольгерд зламав спис об стіну. Крім згадок про час походу (Великден) маються й інші сліди впливу літописних розповідей на Михалона. У літописній версії Ольгерд енергійними діями випередив Дмитра Івановича; вибір незвичайного для походу часу (провесни) підкреслює військову доблесть Ольгерда, «ибо не тот воин, что времени подобного (зручного) воюет...» Литовські воїни в Михалона «не чекали... грубого вторгнення чи ворога сприятливого літнього часу...» Стрийковський у «Хроніці», а також Хроніка Литовська й Жмойтська повідомили, що для цього походу Ольгерд побудував дорогу, ведучи її крізь «болота и старины». А. І. Рогов відзначив, що аж до початку XIX ст. про один з історичних походів Ольгерда існували перекази в маєтку Стаклицях над р. Берузою у Полоцькому повіті. Місцеві жителі показували насипні бугри, які називали Ольгердовою дорогою, а в лісі — древні окопи, оточені болотом («столице») і прохід до них («князево місто») (ПСРЛ. Т. 32. С. 140; Т. 35. С. 60—61, 223—224, 235; Stryjkowski M. O poczatkach... S. 36, 42, 260—262; Рогов А. И. Русско-польские культурные связи... С. 174—177). И. С.

У дійсності жоден з «московських» походів Ольгерда (у листопаду 1368 р., у листопаду — грудні 1370 р. і влітку 1372 р.) не збігався за часом з цим святом (Істория Москвы. Т. I. С. 49). При оцінці військових експедицій Ольгерда на Москву Литвин, очевидно, слідує традиційній версії, що зберігалася в правлячих кіл ВКЛ; насправді ці походи, навіть перший, несподіваний і найпотужніший 1368 р., по суті не принесли литовському князю успіху: узяти Москву йому так і не вдалося. С. Д.

¹⁸³ *Іван, ты стиши, [а] я труджуся, зв'язуючи тебе...* — Забулис побачив у цих словах прислів'я, і як паралель, хоча і приблизну, навів таке: «Узяли як Мартина з гулянки; і гості не знали, як хазяїна зв'язали» (Zabulis H. Op. cit. P. 179, п. 17. Р. 203). И. С.

¹⁸⁴ В битві біля Могача 1526 р. король Людовик був розбитий турецькими військами, а сам потонув, рятуючи втечею. Порівн. ком. 60. С. Д.

¹⁸⁵ На самому початку Тринадцятилітньої війни з Тевтонським орденом (1454—1466 р.), 18 вересня 1454 р. польське військо на чолі з королем Казимиром IV (про нього див. прим. 114) при облозі фортеці Хойниці, вступивши в битву з підкріпленим, що надійшло до обложених, було зненацька атаковане гарнізоном фортеці, що здійснювали вилазку. Атака змішала ряди польського війська, значну частину якого складало шляхетське ополчення, ним опанувала паніка, і воно кинулося у втечу. Спроби короля з

жменькою рицарів зупинити втечу не увінчалися успіхом. За повідомленням Длугоша, Казимира силоміць повели з поля бою рицарі з його особистої варти, які врятували короля від полону (Boguska M. Kazimierz Jagiellończyk i jego czasy. Warszawa, 1981. S. 78—80).Хоча ВКЛ ухилилося від війни з Орденом, короля супроводжували деякі литовські феодали, і саме їм литовська традиція приписувала порятунок Казимира. Згідно переказу, один з литовців, предок магнатської родини Воловичів Юрій Віл, віддав Казимиру свого коня і прикривав його відступ, відстрілюючись від німців з луку, за що одержав від короля значні дарування в Гродненському повіті (Stryjkowski M. O poczatkach... S. 482—490). С. Д.

¹⁸⁶ Про намісницьке керування містами в Московській державі див.: Зимін А. А. Наместническое управление в Русском государстве второй половины XV — первой половины XVI в. // ИЗ. Т. 94. 1974. Л. X.

¹⁸⁷ Про виконання наближеними московських великих князів посольств за свій рахунок див. також: Герберштейн. С. 73—74, 298. A. X.

¹⁸⁸ Діян. XXIV. Я. С.

¹⁸⁹ «...вони незабаром розносять звістки». — «Ходити в підводу» було стародавньою державною повинністю всього населення ВКЛ. Давати підведення для посланців великого князя були зобов'язані і селяни і міщани. Згодом ця повинність перетворилася в сеньйоріальну. Для селян у велиkokнязівських маєтках вона зводилася до обов'язку по черзі доставляти належне від них зерно та інші продукти до Вільно чи до іншого центру господарської адміністрації і до поїздок у границях маєтку для задоволення поточних нестатків двору. Тяжкість цієї повинності для селян і зловживання адміністрації привели до того, що поступово в ряді маєтків її замінили грошима, що було вигідніше і скарбниці і селянам (Похилевич Д. Л. Указ. соч. С. 32—33). В другій половині XVI ст. від натулярної підвідної повинності були звільнені і міщани багатьох міст, що сплачували натомість спеціальний збір (Пичета В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа. С. 445). Про ямську службу в Московії див.: Герберштейн. С. 122—123. Порівн.: Гурлянд И. Я. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII в. Ярославль, 1900. В Московії вживався термін «ям» (з північно-тюркської мови), що спочатку позначав повинність виконання поштової служби, а згодом — грошовий збір для цієї мети (Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка. Т. III. Стб. 1658). С. Д.

¹⁹⁰ «...таємно передають своїм нашим планам...» «...доставляє своєму князю копії постанов, договорів, указів». — Про розвідувальну діяльність при Івані IV повідомляв також і Штаден. Звертаючись до німецького імператора, він просив, щоб його опис не переписували, оскільки «великий князь не шкодує грошей, щоб дізнаватися, що діється в інших королівствах і землях. І все це робиться в глибокій таємниці» (Штаден Г. О. О Москве Ивана Грозного. Записки немца опричника. Л., 1925). И. С.

¹⁹¹ Цікаво, що Литвин цитує книгу Ісуса, сина Сирахова (ХІІ, 10, 12), що входить до складу тільки православної Біблії. С. Д.

¹⁹² Говорячи про втрату ВКЛ Сіверських земель і замків, Литвин має на увазі події кінця XV — початку XVI ст. У 1500 р. визнали владу Москви князі Новгород-Сіверський, Рильський та Радогощі В. И. Шемячич, А. С. Стародубський та ін. Коментуючи Литвина, К. Мірошник припускає, що

говорячи про Ossomacitz, Литвин має на увазі Вязьму, розташовану на р. Осьмій узяту в 1494 р. московськими військами під командуванням кн. Данила Васильовича Щени (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Ч. I. Киев, 1890. С. 46). Але імовірніше, що Ossomacitz — це перекручена назва володінь кн. Василя Івановича Шемяччя. С. Д.

У Хроніці Литовській й Жемайтській зустрічається написання імені Василь Іванович Осемянович (чи Осмянович, Осимитчич) замість Шемяччя. Хроніка Биховця містить повідомлення про перехід князів Семена Івановича Можайського і Василя Івановича Шемяччя з усіма містами: Черніговом, Стародубом, Гомелем, Новгород-Сіверським, Рильськом на службу до Московського князя (ПСРЛ. Т. 32. С. 99, 166, див. також с. 165). Стрийковський називає Шемяччя Osiemiaczyc і Osiemiatczyc (але іменує його не Василем, а Семеном) (Stryjkowski M. O poczatkach... S. 553, див. також с. 659; Idem Kronika. T. 2. S. 308—309). Тут князь Шемяччя названий вірно Василем. И. С.

¹⁹³ «...Вільна згоріла дотла» — пожежа, що знищила значну частину литовської столиці, у тому числі Нижній замок і кафедральний собор, що згадується, св. Станіслава, відбувся не в 1529, а в 1530 р. (Balinski M. Historia miasta Wilna. Wilno, 1836. S. 77). С. Д.

¹⁹⁴ Станіслав «із Щепанова» (бл. 1030—1079), єпископ краківський з 1071 р.; виступав на підтримку вельмож-супротивників короля Болеслава Сміливого; убитий по наказу короля. Канонізований у 1257 р. Культ св. Станіслава був важливим елементом ідеології об'єднання польських земель у період роздробленості. Собор св. Станіслава був споруджений у Вільно після прийняття Литвою католицтва в 1387 р. С. Д.

¹⁹⁵ В битві під Оршею 8 вересня 1514 р. польсько-литовські війська під проводом Костянтина Острозького розгромили московське військо, що його очолював Іван Андрійович Челяднін. Ця перемога розглядалася при ягеллонському дворі як реванш за втрату в тому ж році Смоленська (Граля И. Мотивы «оршанского триумфа» в ягеллонской пропаганде // Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма: Чтения памяти В. Б. Кобриной. М., 1992. С. 46—50), однак не привела до досягнення поставленої мети — Смоленськ залишився в складі Московської держави. Пропагандистська кампанія, розгорнута королем і численними польськими політичними діячами, поетами і художниками, була розрахована на розрив московсько-імперського союзу. А. Х.

Бій під Оршею (без назви місцевості) згадана як «Велика битва» у Панегірику Деодата Септенія віленському канцлеру Альбрехту Мартиновичу Гаштольду при описі його переможного походу на Великі Луки. (Lazutka S., Gudavičius E. Deodato Septennijaus Goštautų «Panegirika»,, Р. 83, 85, 87). И. С.

¹⁹⁶ Д.О. Мірошник, коментуючи це місце, припустила, що Литвин мав на увазі р. Турью, що впадає в Прип'ять ще в її верхів'ї, або р. Уборт, що впадає в Прип'ять неподалік від Турова (Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. Ч. I. С. 51). Насправді йдеться про р. Прудок, правому притоку Прип'яті (25 км), що протікає по території сучасного Мозирського району Гомельської обл. Білорусі.

¹⁹⁷ Десна — ліва притока Дніпра, Сейм — ліва притока Десни, Сож — ліва притока Дніпра, Березина, Прип'ять — праві притоки Дніпра, Словічна — права притока Прип'яті, Уша — права притока Прип'яті чи Березини, Тетерів —

права притока Дніпра, *Рнев* (можливо Рпень, Ірпінь) — права притока Дніпра, *Вехра* (нині Вихру) — права притока Сожа, *Пропасті* — права притока Сожа, обидві останні згадуються в книзі Великому Кресленню, *Іпуть* — ліва притока Сожа, *Друтъ* — права притока Дніпра, *Бобр* — ліва притока Березини, *Птичъ*, *Случ* — ліві притоки Прип'яті, *Ореса* — права притока Птичі, *Стирь*, *Горинъ* — праві притоки Прип'яті, *Піна* — ліва притока Псела, більш імовірно, що тут мається на увазі Піна, ріка басейну Прип'яті, у верхній течії складова частина Дніпровско-Бузького каналу. При своєму впадінні в Прип'ять вона утворює мережу рукавів (біля Пінська), один з них через 12 км під тією же назвою впадає в Ясельду; через розгалуженість річкової мережі в цьому районі в її позначенні не було однаковості. Згадана Литвином Титва не ідентифікована. (Книга Большому Чертежу. М.; Л., 1950; Максимович Н. И. Днепр и его бассейн. Київ, 1901). *И. С.*

¹⁹⁸ Мається на увазі Хаджибей лиман у місності Хаджибей (суч. Одеса). *С. Д.*

¹⁹⁹ На жаль, Литвин не навів назв дніпровських порогів. У різних джерелах число порогів різнилось. Згадування про них є вже у творах Костянтина Багрянородного. *И. С.*

²⁰⁰ За Кременчуком сплав був утруднений, пороги ж починалися нижче за течією. У Кременчука, де знаходилася споруджена Вітовтом фортеця, купці розвантажували судна, частину товару продавали, а частину везли далі на возах. У такий спосіб географічне положення сприяло розвитку міста. Кременчуцький брід часто використовували татари, що здійснювали походи на Україну і Польщу. Названі Михалоном переправи *Запроторив* і *Гербедеїв Rіг* іншим джерелам не відомі. *Мишурин Rіг* знаходився на шляху в Запоріжжя по так званому Чумацькому шляху і з кінця XVII ст. вважався однією з головних переправ. Кичкаська (від тюркського коч-ког — прохід) переправа, розташована вище острова Хортиця, була відома Костянтинові Багрянородному, Лясоті та Боплану. У місці впадіння в Дніпро його лівої притоки Кичкаса ріка звужувалася до такого ступеня, що її легко перелітала пущена стріла. Зручною була Таванська переправа біля острова Тавані, оскільки Дніпро і його ліва притока Кінська вода були тут неширокими і спокійними, так що їх можна було легко переплисти. Ця переправа знаходилася на відстані не більш одного дня шляху з Криму. Михалон кілька разів згадує Таванський перевіз (*Тованъ*), де в часи Вітовта знаходилася митниця (Вітовтова баня). Розташована проти острова Бургунського одноіменна переправа (*Бурхунъ*) була не дуже зручною, тому що тут треба було переходити Конку, і двічі ріку Дніпро. Тягинська переправа (*Тягinya*) знаходилася біля устя ріки Тягинки, Очаківська (*Очаківъ*) біля устя Дніпра (Эварницкий Д. И. Вольности запорожских казаков. Спб., 1890. С. 234—239; Serczyk Wł. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kosaczyzny do 1648 r. Kraków, 1984. S. 15, 17, 19, 21; Eryka Lassoty i Wilhelma Beauplana opisy Ukrainy, Warszawa, 1972.); Гійом Левассер де Боплан. Опис України. Київ. 1990. (Ч. II). С. 42, 45—47, 151, 160) *И. С., А. X.*

²⁰¹ «...він струменіє молоком і медом...» — Земля, у якій течуть молоко і мед, як символ достатку землі обітованої Ханаанської згадується в Біблії (Moїс., IV; Числа 13, 16; V Второзакон, 26). Цей образний вислів був відомий польській писемності XV—XVI ст.; так воно зустрічається в Яна Остророга при прославлянні родючості Польщі і Литви. Стрийковський уживає його в

розвіді про природні багатства Сіверської землі (Humanizm i reformacja w Polsce. Lwów, 1927. P. 57; Stryjkowski M. O poczatkach... S. 234; Serczyk Wł. Op. cit. S. 22). *I. C.*

²⁰² «...поета Овідія... він жив у вигнанні в цій частині Понта». — Публій Овідій Назон (43 р. до н.е. — 18 р. н. е.) римський поет епохи імператора Октавіана Августа; наприкінці 8 р. н.е. був засланий на берег Чорного моря в м. Томи (суч. Констанца, Румунія), де і помер. Легенда про походження назви Овідієва озера під Акерманом від імені Овідія зберігалася в XIX ст. і була відома А. С. Пушкіну. У дійсності первісна назва цього озера в перекладі з молдавського означає «озеро овець» і було дано йому, очевидно, місцевими пастухами (Формозов А. А. Пушкин и древности. М., 1979. С. 51—56 и др.). *C. Д.*

²⁰³ Ця теорія існувала й у XVII ст. Зі спростуванням думки про те, що Київ — це гомерівська Троя, виступив віленський пастор Іоанн Гербіній, який 1675 р. випустив книгу «Підземний Київ» (Religiosae Kijovensis cuncte sive Kijovia subterranea. Jenae, 1675). *C. Д.*

²⁰⁴ «...місце називається нині Торговиця». — Описуючи причини переселення італійців у Литву, Стрийковський згадує про володіння генуезців у Тавриці, нині зайнятих татарами і турками. Він згадує і залишки старих стін у «Диких полях», де, на його думку, раніш жили греки, а зараз татарин стріляє диких коней. Серед інших руїн він називає Тарговицьку, старе місто, що зруйнувалося, у «полях за Києвом у напрямку до Перекопу» (Stryjkowski M. O poczatkach... S. 87.). *I. C.*

²⁰⁵ Знак на митниці — очевидно, мова йде, про товарні пломби типу так званих доргичинських (Ершевский Б. Д. Доргичинские пломбы. Классификация, типология, хронология: по материалам собрания Н. П. Лихачева) // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1985. Т. XVI). *A. X.*

²⁰⁶ «...Вітординською банею». — Очевидно, помилка. Литвин має на увазі Вітовтові бані (Vitodinum). Останні (balneum Vitoldi) відзначенні на Радзивіллівській мапі 1613 р. нижньої течії Дніпра в двох місцях — на лівому березі ріки приблизно за 40 км до устя і на березі лиману між устями Дніпра й Бугу (Alexandrowicz St. Op. cit. Wyd. II. S. 95—96). *I. C.*

²⁰⁷ «...закон, що називається осменництво». — Посада осменика (осменника), що збереглася в Києві, була відома ще в Київській Русі і згадується в Руській Правді та інших законодавчих пам'ятках. Наприкінці XV—XVI ст. осменники призначалися київськими воєводами. До їхніх обов'язків входив збір мита з товарів; відповідно до статутної грамоти київським міщенам вел. кн. литовського Олександра 1499 р., осменники судили купців, козаків і міщен за сварки, дрібні крадіжки, провини проти моральності (АЗР. Т. I. С. 145, 194; РИБ. Т. 27. Спб., 1910. Стб. 547—548 і ін.). *C. Д.*

²⁰⁸ «...там дуже легко набрати багато добрих воїнів». — Уже наприкінці XV — у першій половині XVI ст. утеча селян на малонаселені, а часто пустельні східні і південні околиці Подолії і Київщини, особливо з Галичини, Західної Подолії і з Волині, набуло характеру масового переселення. У середині XVII ст. польський історик С. Грондський так писав про це: «Ті з руського народу, хто не хотів терпіти ярмо і владу місцевих панів, ішли в далекі краї, на той час ще не заселені, і завойовували собі право на волю» (Істория

Украинской ССР. Т. 2. Киев, 1982. С. 174). Вони називали себе вільними людьми — козаками, і з них надалі оформилося українське козацтво з його особливим укладом життя і військовою організацією. Наприкінці першої половини XVI ст. виникла Запорізька Січ. Відступаючи під натиском феодалів, козаки колонізували степові простори до півдня від дніпровських порогів. Старости прикордонних замків, щоб змінити гарнізони, уже на початку XVI ст. приймали козаків на службу, використовуючи їх для відбиття татарських набігів; створювали свої власні загони і багато великих феодалів України. С. Д. Порівн.: Stokl G. Die Entstehung des Kosakentums. Munchen, 1953. A. X.

²⁰⁹ «...*буты поховаными тут*». — Києво-Печерський монастир був заснований при кн. Ярославі Мудрому в 1051 р. Штучно створені печери, яким монастир зобов'язаний своєю назвою, були в давнуну місцем проживання ченців, потім тільки цвинтарем (до XVI ст.). У XI—XII ст. монастир був одним з культурних центрів Древньої Русі, де жили і працювали руські літописці, у тому числі Нестор, також похований у печах. Монастир був великим землевласником. Литвин називає його монастирем св. Марії по головному храму —спорудженному в 1073—1078 р. собору Успіння Богородиці (див.: Логвин Г. Н. Киево-Печерская лавра. М., 1958). С. Д.

²¹⁰ Литвин, очевидно, цілком свідомо бере під сумнів факт походження московських князів від вел. кн. київського Володимира Святославича. Справа в тому, що саме як спадкоємці Володимира Іван III і Василій III відкрито висували претензії на українські і білоруські землі. У текст укладеного в 1490 р. договору Івана III зі Священною Римською імперією німецької нації про союз, спрямований проти Ягеллонів, було внесено зобов'язання Імперії допомагати московському князю, коли він почне боротьбу за Київ з польським королем Казимиром IV. Повністю і в розгорнутий формі позиція московської сторони була сформульована на переговорах з послами ВКЛ у 1503 і 1504 р., де було прямо заявлено, що вічний мир із ВКЛ неможливий, поки Іванові III не повернута «отчина» його предків — «вся Русская земля, Киев и Смоленск и иные города» (Флоря Б. Н. Древнерусские традиции и борьба восточнославянских народов за воссоединение // Пашуто В. Т., Флоря Б. Н., Хорошкевич А. Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. М., 1982. С. 171—172). Програма загарбання всіх земель Київської Русі викликала, зрозуміло, занепокоєння і роздратування правлячих кіл ВКЛ. С. Д. Див. також Е. Кінан. Російські міфи про київську спадщину.

²¹¹ «...*несторіанську ересь*». — Несторіанство — релігійно-політична течія у Візантії V ст. одержала свою назву від імені родоначальника напряму — Несторія (пом. бл. 451), константинопольського єпископа. Він розходився з ортодоксальним православ'ям у трактуванні співвідношення людської і божественної природи в Христі. Відповідно до його навчання, Христос- людин, що за допомогою сполучення св. духу став месією. На Ефеському соборі 1431 р. несторіанство було оголошено ерессю. Несторія відправили до заслання, а несторіанії розселилися в Ірану, Середній Азії, частково в Китаї (Loofs F. Nestorius and his place in the History of Christian doctrine. Cambridge, 1914). A. X.

²¹² В м. Мецці (нині в Саудівській Аравії) на початку VII ст. н.е. (бл. 610) склалася перша громада послідовників ісламу, очолювана Мухаммедом (див. прим. 213). У Мецці знаходиться головна свяตиня ісламу, місце паломництва мусульмани — храм Кааба. М. У.

²¹³ Мухаммед (між 570 і 580—632) — засновник ісламу, араб із племені курейш. Проголосив себе останнім посланником Аллаха і найбільшим пророком; організатор теократичної держави, що об'єднили арабські племена.

Наведені Литвином факти з біографії Мухаммеда (неграмотність, одруження з багатою купчихою) свідчать про знайомство автора зі спеціальною літературою про мусульманський світ.

Сектантське християнство й іудаїзм (почасти також маніхейство і зороастризм) справді вплинули на доктрину й обрядовість ісламу, але Литвин надмірно спрошує це питання, помилково приписуючи іудеям і християнам-відступникам пряму участь у створенні мусульманської релігії. *M. У.*

²¹⁴ «...ім смішні наші пости, що не включають ні голоду, ні спраги, ні попелу». — У Священному писанні попіл виступає не тільки як символ плачу чи нарікань (2 Царів, 13, Есф., 4. Порівн. в А. С. Пушкіна: «Посипаль пеплом я главу...»), але і як символ покаяння (Іов, 42, Іоанн, 3 та ін.); сидінням на попелі супроводжувалися пости (Ісаїя, 58 і ін.). У різних значеннях уживалося слово «спрага»: це і «спрага відчування слів господніх» (Амос, 8); і фізична спрага, іноді прирівнювана до пости (2 кор., 11). Очевидно, Литвин мав на увазі просте дотримання посад. *A. X.*

²¹⁵ Поминати Боже ім'я марно забороняє християнам одна з заповідей. *И. С.*

²¹⁶ Софоній, III, 4. «Пророки його — чванкуваті, зрадливі, його священики зневажають святиню, ламають Закона». *И. С.*

²¹⁷ «...проти таких [пастирів] у багатьох місцях громлють слова Божі». — Почата Литвином критика духовництва свідчить, очевидно, про певний вплив на нього ідеяй реформації, що проникали до ВКЛ, хоча в цілому він залишається на позиціях католицтва. При цьому Литвин відбивав настрої значної частини шляхти, що на сеймі 1551 р. зажадала, зокрема, щоб «каждая парсuna стану духовного, так Рымского, яко и Греческого закону, двух або трех костелов, то есть хлебов духовных, не держали». Але ця вимога не була задоволена Сигізмундом II Августом (РИБ. Т. 30. Стб. 176, Ст. 19). Реформаційний рух у ВКЛ набув великого розмаху у другій половині XVI — початку XVII ст., після прийняття кальвінізму значною частиною магнатів і шляхти на чолі з родиною кн. Радзивіллів; серед городян набуло поширення і лютеранство. Литовське селянство, у релігійній свідомості якого зберігалися численні пережитки поганства, поставилося до реформації досить байдуже. Цілком відновити свої позиції католицької церкви в Литві удалося лише в другій половині XVII ст., коли переважна більшість феодалів-протестантів повернулося до католицтва. Значну роль відіграла при цьому діяльність ордена езуїтів. *C. Д.*